

Ivan Mužić

VLASI I STAROBALKANSKA PRETKRŠĆANSKA SIMBOLIKA JELENA NA STEĆCIMA

I.

1.

O PROBLEMATICI VLAHA I VLAHA

Riječ *Wloch* potječe vjerojatno iz germanskog *Walhaz*, *Walh*.⁴⁴⁵ Germani su imenom *Walah* nazivali Kelte koje su Rimljani zvali Gali.⁴⁴⁶ U historiografiji se ističe kako podrijetlo Vlaha ni do danas nije riješeno jer o tome ni povijest, ni etnografija, ni lingvistika nisu dale jednoznačna objašnjenja i da zato “*s pravom možemo Vlahe nazvati zagonetnim narodom*”.⁴⁴⁷ Doseljenici sjeverno od Dunava mogli su pod pojmom Vlasi podrazumijevati više značenja,⁴⁴⁸ ali je moguće i da su po doseljenju mnoge balkanske starosjeditelje tako nazivali. Izvanjska (nevlaška) svje-

⁴⁴⁵ Tomasz Czarniecki, *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. Institut germanske filologije Univerziteta u Gdansku, Gdansk, rukopis, str. 10. Usp. V. D. Koroljuk, *Termin „Vološkaja zemlja“ v rannesrednevekovih pismenih istočnikah*. U: *Etničeska-ja istorija vostočnih Romancev*. AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 10. Postoji mnogo različitih mišljenja o podrijetlu naziva Vlah. Usp. Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 94-95.

⁴⁴⁶ Branko Gavella, *Iz dubine vekova*. Tehnička knjiga, Zagreb, 1977, str. 237.

⁴⁴⁷ Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 16, Beograd, 1982, str. 20-24. “*Ako posmatramo stočarsku vlašku etničku masu na Balkanskom poluostrvu možemo govoriti samo o dve potpuno različite etničke grupe: o Karagunima (tj. onih koji nose crne gunjeve) i Faršeriotima (čije ime potiče od mesta Faršeri u Albaniji, a nose isključivo bela odela)... Aromuni sebe često nazivaju jednostavno Vlasi.*” (D. Antonijević, *Obredi i običaji*, nav. dj., str. 20-24.) Mišljenje D. Mandića da su Vlasi na Balkanu potomci od Rimljana koloniziranih Maura opovrgavaju rezultati antropoloških i antropogenetičkih istraživanja. (Usp. D. Mandić, *Postanak Vlaha. Nova povjesna istraživanja*. U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*. HPI, Rim, 1963, str. 515-575. D. Mandić je ovaj rad objavio prvi put pod naslovom *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima* u ediciji *Hrvatska misao*, sv. 18-19, Buenos Aires, 1956, str. 1-48.)

⁴⁴⁸ Zaključivanje o tome veoma je teško. “*Na Balkanu, jedva da se može pratiti staro stanovništvo u unutrašnjosti, do približno IX. stoleća (južna Bugarska).*” (Iz pisma Đorđa Jankovića autoru iz Beograda od 8.-12. II. 1991.)

dočanstva upućuju da je ime Vlah od početka bio naziv za distinkciju ne-Slaven, ne-German i slično, a ne etnonim.⁴⁴⁹ Nema potvrde da su se i oni balkanski starosjeditelji, koji su bili više-manje romanizirani, a koji su živjeli stoljećima na prostoru između između Dunava, te Crnog, Sredozemnog, Egejskog i Jadranskog mora, osjećali pripadnicima jedinstvenog etnosa. “*Vlasi su bili romanizovan elemenat, balkanski ali i nebalkanski. Oni su nastali na limesu i izvan Balkana, od Dačana, pridošlih Kelta, od Ilira, od tesalijske populacije i Tračana. Među balkanskim Romanima tokom srednjeg i novog veka bilo je znatnih razlika i u pogledu jezika i običaja, na primer između Romana od Kotora do Bojane (i u gradovima severne Albanije), između Romana u arbanaškim primorskim gradovima i tzv. Cincara kao i između Aromuna sa Pinda i onih iz meglenskog kraja. Ni danas u severoistočnoj Srbiji (severno od Rtnja, Homolje, Mlava) svi Vlasi nisu istog porekla niti su u isto vreme došli u svoja sadašnja staništa.*”⁴⁵⁰ U suvremenoj literaturi prevladavaju tri shvaćanja o Vlasi: da su Rumunji, da su potomci nekadašnjih stanovnika rimskih kolonija i da su romanizirani, odnosno latinizirani Grci.⁴⁵¹

Rezultati antropogenetičke analize Vlaha, za koju su uzorci uzimani iz Albanije, Makedonije i Rumunjske, pokazuju da unutar Vlaha postoji velika genetička raznolikost.⁴⁵² Rezultati istraživanja potvrđuju da na primjer Vlasi i Grci u Tesaliji imaju relevantne antropološke razlike, a postoje sličnosti tih Vlaha sa zapadno-makedonskim tipom tako da treba tražiti podrijetlo tesalijskih Vlaha u Makedoniji.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Snježana Buzov, *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori*. Povijesni prilozi, sv. 11 za 1992. Zagreb, 1992, str. 48.

⁴⁵⁰ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knjiga II, Beograd, 2003, str. 11.

⁴⁵¹ K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Nav. dj., str. 48-53. Usp. i Vangel J. Trpkoski – Trpku, *Vlasite na Balkanot*. Nakladnik: Zduženie prijatelji na Vlasite od rodniot kraj, Skopje, 1986, str.10-12.

⁴⁵² Ivan Jurić, Recenzija (od 10. rujna 2006.) knjige I. Mužića, *Hrvatska povijest IX. stoljeća*, str. 3.

⁴⁵³ “*Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*”. Dissertation. Vorlegert von Soy-Maria Tsioli, Kiel, 1977, str. 132. Usp. Efremonska Ljudmila, Schmidt Horst, Hans Georg, Đorđević Dobrivoje, Dadić Nikoloska Elizabeta, *Genetska struktura dweju vlaških populacija iz R. Makedonije*. Glasnik Antropološkog društva Srbije. Novi Sad, vol. 43 za godinu 2008, str. 94-99.

U starijoj historiografiji zastupalo se mišljenje da su Vlasi romanizirano prastanovništvo Balkana,⁴⁵⁴ a da je Vlah “*svuda*” osoba romanskog podrijetla.⁴⁵⁵ Međutim, Vlasi su se kao i drugi starosjeditelji nazivali i imenom *Romani-Romeji*, i to najviše ako su bili nekadašnji pripadnici Istočnoga Rimskog Carstva.⁴⁵⁶ Nije nimalo vjerojatno da su Sklavini po doseljenu zavladaali svim dijelovima Balkana i zato je moguće mišljenje

⁴⁵⁴ Petar Skok je držao da je bilo različitih načina latiniziranja starobalkanskog stanovništva (vojska, dovodenje italskog pučanstva u naše krajeve, odlične rimske ceste, isluženi vojnici koji su dobivali zemljišta, oslobođeni robovi, vjera, rimska državna vlast). Na temelju takva zamišljanja Skok je stvorio zaključak: “*Tako se zgodi te cijela teritorija na Balkanu, počevši od mjesta gdje se na Jadranu nastavlja balkanski dio od Via Egnatia, cesta koja je spajala Rim preko Soluna i Carigrada sa istokom, pa sjeverno od Scupi i zapadno od Serdike (Sofije) i crtom preko Hemusa na Crno more pripadne sferi latinskoga jezika.*” Na taj način, Rimljani su, prema Skoku, i od kontinentalnog stanovništva stvorili “*pučanstvo, homogeno rimskome i po jeziku i po pravnim navikama*”. P. Skok je odlučno zaključio da se “*u istočnoj balkanskoj Romaniji mogao da održi od balkanskih starinaca Iliro-Tračana samo jedan mali dio koji živi danas pod imenom Arbanas ili Arnauta*”. On je naveo da su Rumunji balkanski narod koji je “*izašao iz rimskoga osvojenja Balkana*”, a da su Arnauti (Arbanasi) balkanski narod “*koji je današnji preostatak onih antičkih starinaca na Balkanu, koje su Rimljani zatekli ovdje i poštediti od potpunog romanizovanja*”. (P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*. Pomorska biblioteka Jadranske straže, Split, 1934, str. 19-20, 22, 25, 43.) Danas bi, vjerojatno, i P. Skok drukčije formulirao svoja navedena razmišljanja. Bogumil Hrabak o shvaćanjima “*vlaške problematike*” u P. Skoka točno zaključuje: “*Nema sumnje da su u planinskim krajevima dela Hrvatske i Dalmacije neki starinci mogli govoriti nekom varijantom latinskog jezika, različitom od italijanskog i latinskog književnog, ali iz toga ne izlazi da su svi starinci bili Romani, pa ni romanizovani Iliri.*” (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. II, Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 86. U historiografiji o balkanskim Vlasima nezaobilazne su rasprave B. Hrabaka jer su napisane na temelju višedesetljetnih istraživanja arhivske građe u Veneciji, Zadru, Dubrovniku, Kotoru i drugdje.)

⁴⁵⁵ Usp. Konstantin Jireček, *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SAN, Posebna izdanja, knj. CCCXXVI, Odeljenje društvenih nauka, n. s. knj. 33, Beograd, 1959, str. 193. Branko Gavela dopušta mogućnost da podrijetlo romanskih elemenata u mentalitetu, jeziku i određenim običajima Vlaha valja tražiti u njihovim keltskim predcima, a ne u rimskom pokušaju romanizacije Balkana koja je, i prema njegovu mišljenju, bila bez većeg uspjeha i bez trajnijih posljedica. (Branko Gavela, *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Nolit, Beograd, 1978, str. 225.)

⁴⁵⁶ Špiro Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 236.

E. P. Naumova da su uz *Sklavinije* mogle postojati i *Vlahije (Vlaške)*⁴⁵⁷ koje su mogle biti nastanjene starosjediteljima.

U balkanskim krajevima već od srednjega vijeka spominju se Vlasi,⁴⁵⁸ ali je samo dio tih nomada koji su se nazivali Vlasi, i to onaj koji potječe iz stare Dacije, bio jako romaniziran. *Ti* su Vlasi u IX. i X. stoljeću već od borbi između Avara, Franaka i Bugara bježali na bizantsko područje gdje se spominju kao *Vlahi* ili *Volohi*.⁴⁵⁹ U jednom se izvoru navodi kako su 976. godine vlaški nomadi ubili Samuilova brata Davida i to je prvi spomen vlašskog imena. Prema D. Antonijeviću, *te* Vlahe preveli su u grčko pravoslavlje grčki misionari, ali su oni ostali i nepismeni, a “*nisu ni znali da se Rimsko carstvo raspalo*”.⁴⁶⁰ *Ti* su Vlasi imali i svoju posebnu episkopiju. “*U vreme vladanja Aleksija I. Komnena (1081-1118), srećemo, u jednom spisku episkopija, episkopiju ‘Vlaha’ koja je pokorna prestolu Bugarske, dok se u drugom spisku veoma precizno locira sedište Vlaške episkopije u mestu Vreanoti koje se od strane istraživača identifikuje s Vranjem u oblasti južne Morave, u Srbiji.*”⁴⁶¹

Vlasi se na kraju X. stoljeća iz Larise sele u unutrašnjost Bugarske, a kao vojnici se javljaju u grčkoj službi 1091. godine u borbama protiv Pečenega, a 1166. godine u borbama protiv Mađara. “*Od XII do XV vijeka Tesalija je u tolikoj mjeri naseljena vlaškim stanovništvom da se naziva Velika Vlaška, dok se Etolija u isto vrijeme nazivala Mala Vlaška.*”⁴⁶² Prvo veće preseljavanje starobalkanskog stanovništva treba vremenski locirati u kraj X. i početak XI. stoljeća, a zbilom se prisilnom seobom vlašskog življa Tesalije u doba makedonskog vladara Samuila.⁴⁶³

⁴⁵⁷ E. P. Naumov, *K voprosu o značeniji termina “Vlahija” v Hronike tak nazivajemogo Ansberta*. U: *Etničeskaja istorija vostočnih Romancev*. AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 202.

⁴⁵⁸ Maria Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen*. Zbornik: *Welt der Slawen*. C. H. Beck, München, 1986, str. 138.

⁴⁵⁹ M. Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen*, nav. dj., str. 124, 137-138.

⁴⁶⁰ D. Antonijević, *Obredi i običaji...*, nav. dj., str. 28-29.

⁴⁶¹ Gacović Slavoljub, *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića*. „Izdavač: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine-Bor“, Bor, 2008, str. 101-104

⁴⁶² Š. Kulišić, *Neki etnički problemi*, nav. dj., str. 235. O Vlasima u Tesaliji i Makedoniji vidi raspravu G. G. Litavrina pod naslovom “*Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv.*” u zborniku njegovih radova pod naslovom *Bizant i Slaveni*. (G. G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv.* U: G. G. Litavrin, *Vizantija i slavjane*. Aleteja, Sankt-Peterburg, 2001, str. 607.)

⁴⁶³ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, knj. II, str. 127

Od XIII.-XIV. stoljeća i balkanske pastire naziva se Vlasima.⁴⁶⁴ Napominje se u literaturi da je “*da je početkom XII. vijeka pojam ‘vlah’ bio ekonomska kategorija, što dokazuje Žička hrisovulja, jer se vlasima suprotstavljaju ratari koji su u Povelji navedeni kao ‘zemaljski ljudi’... Pored ovog najstarijeg srpskog zakonskog spomenika ima još niz drugih u kojima se ratari suprotstavljaju stočarima, pa su prvi navedeni kao ‘ljudi’ ili ‘zemaljski ljudi’, a stočari kao ‘vlasi’*”⁴⁶⁵ B. Hrabak točno napominje da nisu svi stočari i pastiri u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka nazivani Vlasima. “*Arbanasi su bili tipični stočari, a nikad nisu zvani Vlasima. Bugarski vladari Asen i Petar su mogli zaista biti Vlasi i govoriti vlaški.*”⁴⁶⁶ Činjenica je da su se Vlasima na Balkanu nazivali i stanovnici koji su govorili slavenskim jezikom. U literaturi se ističe kako je još “*Ana Komnenova upotrebljavala reč ‘Vlah’ označavajući negrčka plemena u prvom redu Slovene i Romane. S tim je u logičnoj vezi kasnije označavanje tom reči svih pastira i seljaka u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.*”⁴⁶⁷ Ana Komnena (1083.-1148.), Georgios Pahimeros (1242.-1310.), Niketas Akominatos Honijat (XIII. stoljeće) i neki drugi bizantski pisci upotrebljavaju izraz *Vlah* “*da bi njime označili negrčka plemena Balkanskog poluostrva, tj. Slovene i Rumune. Tako Honijat i njegovi savremenici bugarske careve Asena i Petra kao i Bugare nazivaju Vlasima, a njihov jezik vlaški*”⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Flavia Giadrini, *Morlacchi e “morlacchismo”*. Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia. Padova, 1986/1987., str. 2.

⁴⁶⁵ Nikola Vukčević, *Etimologija pojma Vlah i njegova razna značenja*. Knjiga: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, CANU, Titograd, 1981, str. 329-330.

⁴⁶⁶ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.

⁴⁶⁷ Miroslav Draškić, *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije, Muzej grada Zenice, Zenica, 1970, str. 87.

⁴⁶⁸ N. Vukčević, *Etimologija pojma Vlah...*, nav. dj., str. 334. O Vlasima na Balkanu posebno usporedi: Nicoara Beldiceanu-Steinherr Irene, *Quatres actes de Mehmed II concernant les Vlaques des Balkans slaves*. Südost-Forschungen, München 1965, tom XXIV, str. 103-118.; Nicoara Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves a l’epoque ottomane (1450-1550)*. Revue des etudes islamiques, Paris, 1966, tom XXXIV, str. 83-132.; Matei Cazacu, *Les Valaques dans les Balkans occidentale (Serbie, Croatie, Albanie, etc)*. U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d’étude des civilisations de l’Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.

Vlasi se u srednjovjekovnim vrelima na balkanskom prostoru označuju kao posebnost, koja se u historigrafiji tretira ne samo u etničkom smislu⁴⁶⁹, nego i kao zanimanje.⁴⁷⁰ Dobrescu Valerian posebno navodi mišljenje Nicoara Beldiceanua kako prema nekim vrelima za područje Bosne u XV. stoljeću naziv “Vlah” ponekad ima etničko značenje, a ponekad mjesto u kojem su Vlasi stanovali, ili pak samo zanimanje (stalež).⁴⁷¹

2.

VLASI U HRVATA

Prema navodu Ivana Lucića u dokumentima iz Dalmacije ne nalazi se naziv Vlah prije 1300 godine.⁴⁷² U povelji hrvatskog kralja Krešimira, koja je datirana u Biogradu 8. srpnja 1071. godine, spominje se selo Vlašić na otoku Pagu (“*uillas Pagi: Pecani, Murowlani, Wlasicī*”). Međutim, “*diplomatičko-paleografska i historička analiza mnogih autora pokazuje da se radi o očitom flasifikatu.*”⁴⁷³

Ivan Ostojić misli da su Hrvati poznavali naziv *Vlasi* vjerojatno već od IX. stoljeća “*što možemo neizravno zaključiti iz tipično vlaških osobnih imena u ispravama toga stoljeća*”.⁴⁷⁴ Međutim, takvo zaključivanje nije uvjerljivo. Anto Babić spominje i mogućnost da su na primjer nazivi

⁴⁶⁹ Špiro Kulišić napominje da se u katorskim vrelima krajem XIV. st. ne spominju ni Srbi ni Hrvati, nego uz Turke i Slavene, najčešće Vlasi, koji se pišu velikim slovom i koji se sami nazivaju Vlasima i da zato ta oznaka ima etničko značenje. (Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*. Pobjeda, Titograd, 1980, str. 26, 87.)

⁴⁷⁰ Skender Gashi na primjeru spomena vlaških katuna iz okolice Dubrovnika (iz XIV i XV. stoljeća) zaključuje “*da atribut vlah u njemu upozorava na djelatnost a ne i na etničku pripadnost žitelja tih stočarskih naselja*”. (S. Gashi, *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike*. U: *Onomastica jugoslavica*. JAZU, Razred za filologiju knjiga 10, Zagreb 1982, str. 52.)

⁴⁷¹ Dobrescu Valerian, *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien*. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, str. 623.

⁴⁷² Giovanni Lucio, *Dei Vlasi*. U: *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*. Edizioni Lint, Trieste, 1983, str. 668.

⁴⁷³ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. 1: Listine godina 743-1100 / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967, str. 123-124. Karakteristike pisma upućuju da je ova isprava napisana krajem dvanaestog ili početkom trinaestog stoljeća. (*Diplomatički zbornik*, nav. dj., str. 123.)

⁴⁷⁴ Ivan Ostojić, *Vlasi u Hrvatskoj*. Vlastita naklada, Krapina, 1974, str. 72-74.

Kulin i Kotroman “*vlaška imena*”.⁴⁷⁵ Ako bi ovo razmišljanje bilo točno to bi značilo, da su u doba bana Kulina i Kotromanića, srednjovjekovnom Bosnom vladali Vlasi. Sigurno je da su se imenima na koja upućuju Ostojić i Babić stvarno nazivali starosjeditelji u Hrvatskoj i Bosni, ali ne postoje pisana vrela iz kojih bi se moglo zaključiti da su se njihovi nosioci smatrali ili nazivali Vlasima. Iz jednoga vrela iz godine 1235. može se zaključiti da se tada ni bosanski pastiri nisu nazivali vlasima. U čl. 3 *Prvoga rogozničkog zakona* od 5. travnja 1235. godine stoji: “... a došlo je ovamo i drugih deset pastira iz Bosne, koje smo ubrojili među gornju dvadesetoricu robova i naznačili u njihovom broju, da nas služe, iskrče i obrađuju ove zemlje za naše plemenito življenje.”⁴⁷⁶

Ako su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Bosni do XIII. stoljeća postojali i stanovnici nazivani Vlasi koji su govorili i nekim neslavenskim jezikom onda je njihov broj u odnosu na ostalo stanovništvo bio neznatan. To se posebno može zaključiti iz izvještaja Rajmunda od Agilesa o prolazu križara kroz Hrvatsku za I. križarskog rata 1096. godine u kojemu se navodi: “*Dalmacija je kraj, koji se pruža između Ugarske i Jadranskoga mora, i ima četiri metropole: Jazaru (Zadar) i Salonu, koja se drugim imenom naziva Split, Antibar (Bar) i Raguzu (Dubrovnik)... Stanovnici žive jedino od stada i krda, osim malo njih, koji nastavaju morske obale. Ti se razlikuju od drugih i običajima i jezikom, a imaju latinski jezik, dok ostali upotrebljavaju slavenski jezik i barbarsko odijelo.*”⁴⁷⁷ Iz ovoga vrela jasno proizlazi da se u XI. stoljeću u malim priobalnim mjestima govorilo latinski, a u veoma velikom zaleđu samo slavenskim jezikom. To znači da stočari u hrvatsko-bosanskom zaleđu, koje slično opisuju Vilim Tirski i Rajmund od Agilesa, nisu bili romanizirani, odnosno da nisu govorili nekim neslavenskim jezikom.

Temeljni dio najranijega hrvatskog vrela, koji spominje Vlahe, poznat je kao *Libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum*, i nastao je najkasnije do svršetka XII. stoljeća. U petoj glavi latin-

⁴⁷⁵ Anto Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*. II. Vlasi. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. ANU BiH Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odeljenje društvenih nauka knjiga 17, Sarajevo, 1987, str. 46.

⁴⁷⁶ Miroslav Pera, *Prvi rogoznički zakoni*. Poseban otisak iz Zbornika radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. XX-XXI/1983-1984, Split, 1983-1984, str. 161.

⁴⁷⁷ Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 84.

ske redakcije ovoga spisa, kada se priča o osvajanjima *Vulgara*, navodi se (u hrvatskom prijevodu) i ova rečenica: “*Zatim osvajajući zauzmu cijelu Makedoniju; potom čitavu pokrajinu Latina, koji se u ono doba zvalahu Rimljani (,Romani’), a sada se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.*”⁴⁷⁸ U istoj glavi hrvatske redakcije ovoga vreća ta rečenica glasi: “*Posli obujasha Sledusiju i pojdoše u Macedoniju, i nju prijasha i svu zemlju latinsku, ki se onda (za) Rimljane držahu, a sada se zovu Črni Latini, kih cesar s onimi ima mnogo rvanje.*”⁴⁷⁹ Dakle prema ovom spisu *Crni Latini (Morovlasi)* prvotno su nazivani i *Romanima*,⁴⁸⁰ a u kasnijoj se latinskoj redakciji *Romani - Latini* identificiraju s pojmom *Vlah*. Međutim, iz ovoga navoda ne proizlazi da su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (posebno u dalmatinskim gradićima) i Bosni do doba nastajanja ovoga vreća stanovnici identificirani s nazivom Maurovlasi. Naziv *Romani* odnosio se na sve podanike carstva od kojih najveći dio na Balkanu nikad nije bio romaniziran. Stanovnici primorskih (posebno dalmatinskih) mjesta nazivali su se, kako svjedoče vreća, Latini, ali nikada nisu označeni u tim vrećama vlaškim imenom. “*Po mišljenju P. Skoka, Latinska zemlja (provincia Latinorum), koju u XII vijeku spominje Dukljaninova hronika, mogla je biti ili Mizija, ili Tesalija, ‘provincija Romejaca’.* Za Vlahe, stanovnike ove provincije, Dukljanin kaže da su se ranije nazivali *Romani*, a u

⁴⁷⁸ “*Igitur impugnantess Sylloduxiam, expugnaverunt eam Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Moroulachi, hoc est Nigri Latini vocantur.*” (Ivan Mužić /priredio/, *Hrvatska kronika 547. - 1089.* / V. izdanje, Marjan tisak, Split, 2002, str. 140.)

⁴⁷⁹ I. Mužić, *Hrvatska kronika*, nav. dj., str. 64.

⁴⁸⁰ Porfirogenet razlikuje stanovnike koje naziva *Romaei* od *Romana*. “*Romani su mu u dalmatinskoj temi: u gradovima...; oni su mu i predslovensko (odnosno predavarsko) stanovništvo Hrvatske, Srbije, Zahumlja, Neretve i Duklje. Romaei su mu Grci.*” (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta. N. s., sv. 1/1927, broj 1-2, str. 63.) *Romani* su prvobitno bili građani Rima. “*Romanus in älterer Zeit, Latinus seltener und vorwiegend jünger ist die Bezeichnung dafür in lateinisch geschriebenen Quellen.*” (Milko Kos, *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*. Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana, god. 20, 1939, str. 235.) Josef Rungg uvjerljivo tumači pojam *Romani* u smislu da je označivao pripadnike različitih naroda i etničkih grupa koje su nekada bile pod rimskom državom. (J. Rungg, *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, 1963, str. 131.)

*njegovo vrijeme da se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.*⁴⁸¹ Branimir Gušić točno zaključuje: “Die Gegend, aus der sie ursprünglich gekommen sind, sind die Gebirge der zentralen Balkanhalbinsel, von den Rhodopen im Osten bis zum Epiros im Westen. Ihr Zentrum breitete sich im 10. Jahrhundert zwischen dem Prespasee, und Kastoria in Makedonien aus und war als Μεγάλη Βλάχια – Velika Vlaška bekannt. Die Chronik von Epiros erwähnt eine griechische Walachei und in den Lebensgeschichten der serbischen Könige von Archbischof Danilo wird erzählt, wie König Milutin einen walchischen Staat ‘državu zemlje Vlahiotske’ bekriegte. Diese schwarzen Wlachen werden hier schon von dem byzantinischen Schriftsteller Kedren, Pachimer und Ana Komnena erwähnt... Sie sind nur für den Nahkampf leicht bewaffnet mit Lanzen und Axt und in Mäntel aus schwarzer Wolle gekleidet. Diese schwarz gekleideten Hirten erwähnt auch der Priester von Doclea, als ‘nigri latini’, gegenüber den sonst licht bekleideten ‘latini albi’.”⁴⁸²

Hrvati su se po doseljenju, kako navodi Toma Arhiđakon, stopili s dijelom starosjeditelja. Dakako da su se neki od tih starosjeditelja, na prostorima koje su osvajali Hrvati, mogli nastaviti u planinama baviti stočarenjem, od čega su mnogi od njih i ranije stoljećima živjeli.⁴⁸³ Taj dio starosjeditelja, uglavnom stočarskog zanimanja, mogao je kasnije

⁴⁸¹ Špiro Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANU BiH, Godišnjak knjiga V, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 3, Sarajevo, 1967, str. 236. Toponimi i osobna imena s korijenom “maur” (crn) osobito su mnogo proširena na teritoriju Makedonije, Tesalije i Južnoga Epira. (Litavrin G. G., *Vizantija i Slavjane*. Aleteija, Sankt-Peterburg, 2001, str. 161.)

⁴⁸² B. Gušić, *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum?* Balcanica, SANU, IV./1973, str. 459.

⁴⁸³ Po svim dijelovima Balkana stoljećima se živjelo od stočarstva. “Na osnovu prai-
storijskih arheoloških nalaza na području Like i Primorja, naročito onih u okolini
Velebita, može se utvrditi da su ondašnji ilirski stanovnici bili sezonski stočari i da
se stočarska kretanja Liburna i Japoda na relaciji planina-primorje i obrnuto mogu
rekonstruisati i uporediti sa savremenim stočarskim migracijama koje ne pokazuju
nimalo odstupanja ni razlike u pogledu marš-rute kretanja.” (D. Antonijević, *Ob-
redi i običaji...*, nav. dj., str. 36.) U *De admistrando imperio*, dakle sredinom X.
stoljeća, opisuje se neretvanska *Paganija*, spominju se otoci Mljet, Korčula, Brač i
Hvar, a posebno se navodi da ti stanovnici posjeduju svoja stada i da od njih žive.
(Božidar Ferjančić /obradio/. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom
II. SAN, knj. CCCXXIII, Vizantološki institut knj. 7, Naučno delo, Beograd, 1959,
str. 35.)

biti od Hrvata nazivan i Vlasima.⁴⁸⁴ Oni se dugo vremena tijekom srednjeg vijeka nisu morali miješati s Hrvatima sve dok su mogli živjeti u svojim posebnim skupinama kao transhumantni stočari.⁴⁸⁵

Ne može se potvrditi pretpostavka da su starobalkanski stanovnici posebno u dalmatinskom zaleđu i srednjovjekovnoj Bosni bili u antičko doba romanizirani. Postoje autori koji dokazuju da je samo puko zamišljanje, posebno nekih jezikoslovaca bez interdisciplinarnoga pristupa, da su prvobitni starosjeditelji na zapadnom Balkanu bili od malobrojnih doseljenika sa sjevera slavenizirani.⁴⁸⁶ Na današnjem hrvatskom i bosanskom teritoriju prevladava antropološki tip čovjeka identičan ljudskom tipu iz željeznog doba na istom prostoru. Posebna genetička istraživanja definitivno su potvrdila da u današnjih Hrvata i Bošnjana postoji samo oko jedne trećine gena *sklavinskih* doseljenika s europskog sjevera. Profesor Ivan Jurić na temelju istraživanja velikog broja od 188 uzoraka o rezultatima genetičke strukture Hrvata, zaključio je ovo: “*Postalo je nedvojbeno da je Hrvatima daleko najveći broj predaka autohton i prisutan na ovim prostorima od paleolitika... Na osnovu podataka za ove tri županije, može se zaključiti da je u Lici na nekadašnjem području Japoda i na podvelebitskoj obali, području nekadašnjih Liburna nađen znatno veći udio slavenske haplogrupe R1a (Eu19), nego je to prosjek Hrvatske... Starosjedioci u središnjoj Hrvatskoj imaju najviše slavenske haplogrupe R1a (Eu19). To se posebno odnosi na Posavinu... Možemo zaključiti da haplogrupe I(Eu7+Eu8), koju sam nazvao hrvatskom imaju*

⁴⁸⁴ U izvoru iz 1433. godine imamo ovakove stilizacije: “*vsí dobri Vlasi... v Hrvatih’*”; “*da niedan Vlah’ mei nami naš’ brat’ hrvackih Vlahov*” (Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 278.)

⁴⁸⁵ “*Nomadizam kao starije stanje stočarenja u balkanskim zemljama vezuje se za antički period i rani srednji vek. U balkanskim zemlja, na primer u XIV. veku, nije moglo više biti nomadizma, jer su i planine dobile svoje gospodare: vladara, crkvu ili osamostaljene oblasne gospodare.*” (Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, knj. II, nav. dj., str. 41.)

⁴⁸⁶ Usp. na primjer: Eduard Boguslawski, *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, Jena, 1904, str. 135.; E. Boguslawski, *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*. Verlag von Hermann Costenoble, Berlin, 1902, s. VI + 144.; Gjuro Szabo, *Starosjeditelji i Hrvati*. Laus-Kupola, Split, 2002, str. 168.; Valentin Putanec, *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u I. st. naše ere*. Vlastita naklada, Zagreb, 1992, str. 16.; I. Mužić, *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. VII. izdanje. Knjigotisak, Split, 2001, str. 582.

najviše Hrvati 50%, zatim Bošnjaci 48,20%, slijede Srbi s 35,80%, a najmanje je imaju Slovenci... Genetička otkrića nedvojbeno dokazuju da je najveći broj predaka, može se reći, svih Hrvata paleolitskog i mezolitskog podrijetla.”⁴⁸⁷

Gotovo je nemoguće zamisliti da su malobrojni sklavinski doseljenici uspjeli nametnuti nadmoćnoj većini balkanskih starosjeditelja svoj jezik. “Puka je nacionalna taština, kad se tvrdi i vjeruje, da su Hrvati i Srbi poslavenili Balkan, da su nametnuli svoj slavenski jezik i slavensko ime. To godi čuti, ali je teško dokazati. Nijedan narod nije nametnuo svoj jezik osvojenomu narodu i zemlji. Hrvati i Srbi su nametnuli samo svoje ime onima, koje su podvrgli time što se je njihovim imenom prozvala država, koju su osnovali. Croatia, Servia, kako imamo Bulgaria, Francija, Burgundija, itd. Ali jezik?! Taj je plod asimilacije.... Onih sedam ili osam župa ili tribusa mogli su brojiti najviše sedam ili osam hiljada glava. Oni su mogli svojim vrlinama vojničkim osvojiti zemlju, ali nije moguće pomisliti da bi oni bili kadri asimilirati sebi brojne heterogene narode. Šaka ljudi se može namenuti za gospodara i velikoj mirnoj masi bez obrane; ali je ne može nikako progutati i pretopiti u manjinu. U pitanjima asimilacije broj je odlučan. Manjina se može dugo opirati uticajima milieua, uticajima većine, ali ona nikako ne može apsorbirati većinu. Do sada je uvijek većina apsorbirala manjinu.”⁴⁸⁸

Vlaški naziv u nekim hrvatskim krajevima nose potkraj srednjega vijeka i pastiri u planinama, bolje rečeno, njih gradsko i prigradsko stanovništvo naziva Vlasima. “Rečeni Vlasi, odnosno Morlaci”, u ispravama iz prve polovice XIV. stoljeća tretiraju se i kao “pastiri u planinama koje dijele Bosnu od Hrvatske”.⁴⁸⁹ Starosjeditelji iz Bosne, smatrani bosanskim Vlasima i kada stvarno nisu bili Vlasi, posebno dolaze i u kopnenu Dalmaciju usporedno s nastojanjem bosanskog kralja Tvrtka I. da zavlada Dalmacijom. Navodi se da katuni u sjevernoj Dalmaciji (osim

⁴⁸⁷ I. Jurić, *Podrijetlo Hrvata. Genetički temelji autohtonosti*. Zagreb, 2010. Rukopis u tisku. I. Jurić zaključuje s obzirom da je “haplogrupe I među Hrvatima oko 50%, tada pričiće o doseljenju u 7. stoljeću ili o iranskom podrijetlu Hrvata postaju smiješne, a osobe koje ih pričaju i o tome pišu, mogu se nazvati svakako, ali ne znanstvenicima”. (I. Jurić, *ibid.*)

⁴⁸⁸ K. Šegvić, *Oko rođenja Hrvatske po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi*. Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928., Zagreb, 1928, s. 224-226.

⁴⁸⁹ Ivan Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. I, Čakavski sabor, Split, 1979, str. 623.

jednoga) u posljednjem desetljeću XIV. stoljeća nisu bili iz Hercegovine, nego iz Bosne ili tadašnje Hrvatske, koja je obuhvaćala i Donje kraje, to jest današnju Bosansku krajinu.⁴⁹⁰

Naziv Vlah, posebno od XIV. i XV. stoljeća, označuje i na hrvatskom prostoru, uz stočare, dijelom i vojnike najamnike i oni su kao takvi uživali posebne povlastice. Tako se Vlasi u Dalmaciji spominju 1322. godine kao vojnici bana Mladena II. Šubića u bitci kod “*Bliske*”⁴⁹¹, a za bitke kod Krke 1324. godine vojska Mladenova brata Jurja II. Šubića sastojala se od Poljičana, Vlaha i Bošnjaka. D. Mandić navodi kako se drži da su Vlasi iz prve bitke 1322. godine potjecali iz Bosne, ali da se to ne može reći za one iz 1324. godine. On misli da su Vlahe u dalmatinsku Hrvatsku doveli banovi Pavao I. Šubić (1278.-1312.) i njegov sin Mladen II. (1312.-1322.) iz Bosne i Zahumlja, i to u vojničke svrhe. D. Mandić zaključuje da su oni početkom XIV. stoljeća doveli iz Bosne i Zahumlja veći broj Vlaha i naselili ih na kraljevskim i banskim dobrima oko gornje Cetine i drugdje uz obvezu da će im služiti u vojničkim potrebama. Iz pisma Ljudevita Velikoga Ivanu Nelipiću od 21. studenoga 1345. godine stalni broj Vlaha (“*Olachi*”) nalazio se na kraljevskim dobrima oko gornjega toka rijeke Cetine, a 1357. godine Vlasi su i u okolini Šibenika. Iz povelje bana Nikole Seča od 25. ožujka 1362. godine spominju se deset puta Morovlasi (*Morovlachi*) koji su iz zagorske Dalmacije sišli na zimovanje u okolicu Trogira.⁴⁹²

U predtursko vrijeme (posebno u prvoj polovini XV. stoljeća) glavne naseobine Vlaha u hrvatskim zemljama nalazile su se između Trogira, Šibenika i Dinare, s jačim uporištima u Kninu, Vrlici i Nutjaku kod Sinja, a zatim u Lici i Krbavi.⁴⁹³ “Zakon” o povlasticama za cetinske Vlahe potječe iz XIV. stoljeća kada su došli u službu kneza Ivaniša, a sačuvali su svoj povlaštenu položaj i u XV. stoljeću.⁴⁹⁴ B. Hrabak, navodi da su cetinski Vlasi u velikoj mjeri doseljeni hercegovački Vlasi koji su doni-

⁴⁹⁰ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, Knj. II, str. 88

⁴⁹¹ Miha Madijev, *Historija*. U: *Legende i kronike*, Splitski književni krug, Split, 1977, str. 175.

⁴⁹² Svi podatci iz ovoga pasusa navedeni su prema: D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553.

⁴⁹³ D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553

⁴⁹⁴ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest...*, nav. dj., str. 278.

jeli i svoj govor.⁴⁹⁵ Cetinski Vlasi lučili su se od Hrvata kao većinskog stanovništva tako da ni 1436. godine nisu dopuštali da im cetinski knez postavi Hrvata za vojvodu niti da im na njihovu sudu može biti sudac Hrvat.⁴⁹⁶ Iz ovoga izvora proizlazi da su se cetinski Vlasi dijelili na one koji stalno žive na selu i na one koji su za vojnu službu. Ovi cetinski Vlasi razlikuju se i od Srba, kako to potvrđuje isto vrelo iz 1436. godine koje uz njih posebno spominje Srbe.⁴⁹⁷ Cetinski Vlasi nose i katolička imena. Vlasi u Hrvatskoj “*imaju u velikoj većini hrvatska narodna imena*”,⁴⁹⁸ a to prevladavanje hrvatskih imena u Vlaha potvrđuje da su ti Vlasi govorili hrvatskim jezikom.⁴⁹⁹ Ovi cetinski Vlasi podizali su i ukrašavali stečke četrdesetih godina XV. stoljeća. Kao cetinski Vlasi spominju se i Kustražići 1436. godine u *Zakonu*, koji je za njih te godine u Klisu potvrdio “*Hanž Frankapan... ban Dalmacije i Hrvat.*”⁵⁰⁰ U Cisti (prema

⁴⁹⁵ “*Kod ličkih vlahu u pogledu jezika imamo dve kategorije: ikavci su zaista domaći i oni nisu morali biti romanizirani ili su rano pohrvaćeni; drugi su ijekavci, koji su s pravoslavnim vlasima došli u XVI. st. iz Hercegovine.*” (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 24. V. 1989.)

⁴⁹⁶ “*I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara (pastira).*” (N. Klaić, *Izvori*, nav. dj., str. 280-281.)

⁴⁹⁷ “*I da ne more odati (tužiti) najamnik (plaćenik) ni lovas (konjušar) na gospodara, i Srblin da ne more odati na Vlaha, ni Vlah na Srblina.*” (N. Klaić, *Izvori*, nav. dj., str. 281.)

⁴⁹⁸ Ivan Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja. I (Antroponimi)*. Vlastita naklada, Krapina, 1980, str. 28. Mnoga imena Vlaha (Danilo, Ninoje, Piavić, Martin Dehoničević, Radić Guljević, Radmil Babić, Mozgota Guljević, Radovan Skalić, Matija Terehimčić, Tome Kalčić, Bartol Trhunac, Toma Garčić, Milovan Pilipović, Jakov Radković, Ivan Pavlović) nalaze se u ispravama koje je objavio Radoslav Lopašić. Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943., str. 236-237; R. Lopašić, *Hrvatski urbari*. I. JAZU, vol. V, Zagreb, 1894, str. 8-12, 381-382, 408-409.

⁴⁹⁹ “*Pre svega, u to vreme Hrvati, kao katolici, ređe nose narodna a znatno više katolička imena. Upravo tim narodnim imenima se i izdvajaju Vlasi od svoje čisto hrvatske sredine. Vlasi, koji su rano primili katoličanstvo, i u tom se pogledu ne razlikuju od Hrvata, tj. i oni pretežno nose katolička imena.*” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.) Gotovo se ne može ni pretpostaviti da bi ti Vlasi, koji se još nazivaju *hrvatski Vlasi* ili *Vlasi u Hrvata* i koji imaju hrvatska imena govorili i nekim “romanskim jezikom”. Samo je dio kasnijih doseljenika iz istočnih balkanskih krajeva govorio posebnim “vlaškim jezikom” koji se shvaćao kao sinonim za latinski jezik (npr. u Bartola Kašića) ili za talijanski jezik (npr. u Ivana Tomka Mrnavića).

⁵⁰⁰ N. Klaić, *Izvori*, nav. dj., str. 278-281.

Imotskom) pokopan je pod jednim sljemenjakom Herko Kustražić (sin Jur/o/ja), a poslije njegove smrti i u blizini njegova groba, pod drugim sljemenjakom njegova “dobra žena” Vladna Kustražić.⁵⁰¹

“Kad se 1487. godine na kninskom plemićkom sudu raspravljalo da li neka sela u istom komitatu pripadaju hrvatskim plemićima Keglevićima ili Vlasima, onda je Keglević zatražio od kninskih sudaca da odgovore tko sve ‘iuxta consuetudinem Croatiae’ smije svjedočiti na sudu. Plemeniti Hrvati odgovaraju bez oklijevanja da to smiju činiti samo ‘homines nobiles bone opinionis et fame et non coloni simplices sive Wolahi’... U Hrvatskoj se, prema tome, u XV. st. termin vlah upotrebljava uglavnom u dvostrukom smislu: vlah je ili colonus simplex ili Wolahus regalis. S njim se, kao što ćemo još vidjeti, izjednačuju i neki Vlasi na vlastelinstvima hrvatskih velikaša. Slična je upotreba termina vlah i u XIV. st., samo s tom razlikom što se tada još osjeća njegovo podrijetlo. Naime, Vlah, Lah ili Latinus znači i u hrvatskim zemljama prvotno stranca uopće, a zatim se termin sužava i specificira. Zbog toga i postaje, uglavnom, sinonim za balkanskog stočara... nema sumnje da cetinske Vlahe treba ubrojiti među velikaške podložnike, dok lički Vlasi pripadaju ‘svetoj kruni kraljevstva ugarskog v Hrvatih’, oni su, dakle, kraljevski Vlasi. No, to nisu i jedini poznati primjerci, jer se već odavno zna u historiografiji za grupu kraljevskih Vlaha Šiglanovića u kninskoj županiji. Oni su već 1365. godine ‘Olachi domini nostri regis in regno Croacie’, a Šišić je 1938. godine upozorio na Žigmundov privilegij izdan 1405. godine. Butku Brančiću, koji je tada ‘Walahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatiae wayvoda’. Novi podaci na koje smo naišli u Zadarskom notarskom arhivu omogućili su nam da utvrdimo da je broj velikaških Vlaha veći... Kraljevski Vlasi (Olahi domini nostri regis, Wolachi banatus regni Croatiae) žive u drugoj polovici XIV. i u XV. st. u dvije kraljevske županije: ličkoj i kninskoj... Njihova je prednost pred hrvatskim plemićem upravo u tome da pod ‘svetom krunom ugarskom’ vojuju pod svojim zapovjednicima, što je bila povlastica koju hrvatski plemić ne može dostići.”⁵⁰²

⁵⁰¹ Ivan Petričević, *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine*. U: *Imotski zbornik*, sv. 3, MH, Imotski, 1995, str. 151-157.; I. Petričević, *Iz lovrečke prošlosti*. U: *Lovrečki libar*. Društvo lovrećana u Zagrebu, Zagreb, 1999, str. 26-30. Usp. Marijan Lozo, *Dva stećka iz Ciste*. *Imotska krajina* (Imotski), XVI/1985, 342-343, 8. (Broj od 1. travnja 1985.)

⁵⁰² Nada Klaić, *Položaj Vlaha u XIV. i XV. stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*. Akademija nauka i

Poslije turskih osvajanja, posebno u XVI. stoljeću “*Vlasima se... moglo postati voljom fiska*”, a u Srijemu i srednjoj Slavoniji “*u dva deftera džizije /1555. i 1581) javlja u naslovu ime ‘Vlasi’ za čitavo kršćansko seosko stanovništvo, uključujući čak i ono mađarsko, dok se ‘pravi’ Vlasi uopće ne popisuju (jer ne plaćaju glavarinu).*”⁵⁰³

S vremenom su “Vlasima” u Bosni i Dalmaciji posebno nazivane osobe pravoslavne vjere i to se održalo do u drugu polovinu XIX. stoljeća.⁵⁰⁴

Zaključak: U srednjovjekovnoj hrvatskoj državi za narodnih vladara postojali su Hrvati (u vrelima *Sclavini*), Latini u priobalnim gradićima i potomci raznih starosjeditelja koji su prihvatili ime Dalmati(ni).⁵⁰⁵ To znači da je stanovnika koji su nazivani Vlasi, ako su takvi uopće postojali u toj hrvatskoj državi, bio zanemariv broj.

3.

VLASI U BOSNI I HERCEGOVINI

U Bosni se Vlasi prvi put spominju u povelji bosanskog bana Ninoslava oko god. 1234. “*No to nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe.*”⁵⁰⁶ Vrela u XIV. i XV. stoljeću razlikuju u Bosni Vlahe od Bošnjana (*Vlachy et Bosgniani*).⁵⁰⁷ Dubrovčani su stanovništvo oko Trebinja, Ljubinja i Gackoga smatrali u srednjem vijeku Vlasima. Tako se u dubrovačkim izvorima spominju 1376. godine “*Vlachi et Bosgnani*”, a godine 1454. zna se za “*Vlahe i druge Bosance*”.⁵⁰⁸ Vrela iz 1361.,

umjetnosti Bosne i Hercegovine. Radovi. Knjiga LXXIII. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 22. Sarajevo, 1983, str. 107-111.

⁵⁰³ Nenad Močanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja*. Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 84-85.

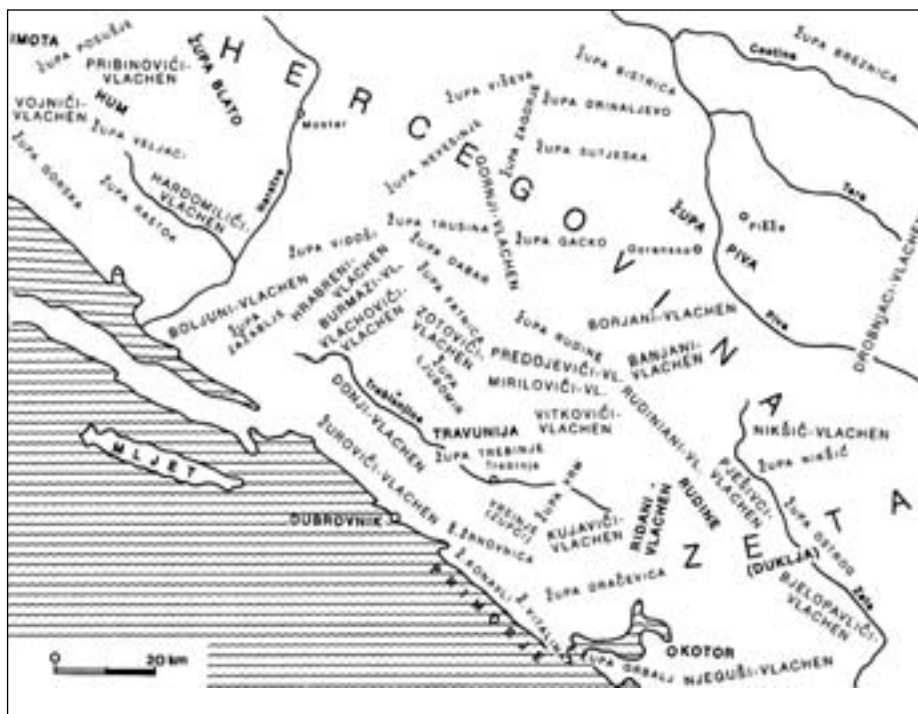
⁵⁰⁴ Usp. i: Gustav Weigand, *Die Aromunen*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1895, Band I, Elibron Classics, 2006. Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006, str. 273.

⁵⁰⁵ Usp. Ivan Mužić, *Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu*. Starohrvatska prosvjeta, III. Serija-svezak 35/2008, Split, 2008, str. 19-41.

⁵⁰⁶ D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. HR, godina XVI/svezak 2-4 (62-64), prosinac 1966, str. 237-246.

⁵⁰⁷ Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 239.

⁵⁰⁸ Z. Mirdita, *Vlasi u historiografiji*. HIP, Zagreb, 2004, str. 110.

*Vlaški katuni u srednjovjekovnoj Hercegovini. Iz knjige: Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 153.*

1385., 1399., 1406., 1407., 1408. i 1417. godine spominju Vlahe bosanskih banova i kraljeva.⁵⁰⁹

Bitno je znati da su u Bosni mnogi od onih koji su kasnije nazivani Vlasima autohtoni još od antičkih vremena, ali je posebno važno da nema posvjedočenja da su se oni sami nazivali ili da su od drugih u Bosni bili nazivani Vlasima ili vlasima. “*Vojvoda Donjih Krajeva Juraj Vojsalić, bratić hercega Hrvoja, darujući neke posjede humskim knezovima, braći Jurjevićima, gospodarima zapadnog Huma, spomenuo je u darovnici 1434. god. i vlaška plemena Voihniće, Pribinoviće i Hardomilće. Poznato mi je da danas postoji u blizini Ljubuškog selo Hardomilje, selo Vojnići i selo Pribinovići kod Širokog Brijega. Jasno je da su posli-*

⁵⁰⁹ D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 556. Godine 1403. spominju se “kraljevski vlasii”. (Marinov, V. *Raseljenje pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrvoe i za jego predjelami*. U: *Slavjano-vološke svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 173.)

je 1434. g. od ovih vlaških plemena nastala sela: Hardomilje, Vojnići i Pribinovići... Ovaj podatak iz povelje govori da je vlaško pleme Vojnići posjedovalo nekropolu 'Gračine'... Iz toga podatka zaključujem da je nekropola 'Gračine' (Vojnići) iz XIV i XV vijeka i da je pripadala samo pomenutim Vlasima. Iz izloženoga se vidi da je Vlaha bilo i u stočarskom predjelu Širokog Brijega i da je kulturni uticaj iz Vojnića ('Gračine') dopirao i do Širokog Brijega. Gornja tvrdnja nije nimalo čudna jer su Rimljani imali u Vojnićima (u 'Župnici') svoje veliko naselje i jedno drugo u Bigesti (na Humcu) u blizini vlaškog naselja Hardomilja, gdje se našlo nekoliko rimskih spomenika s natpisima. To znači da su Vlasi autohtoni na tom području i da ih Slaveni nisu mnogo uznemiravali iako su ih poslovenili."⁵¹⁰ B. Hrabak napominje kako je "Marko Vego u pravu da je u Zahumlju (Humu) bilo Vlaha ne samo pre Turaka nego i pre Bosanaca (treća decenija XIV st.)"⁵¹¹ Međutim, ne postoje potvrde koje potvrđuju da su se stari stanovnici Bosne (do doseljavanja pravih Vlaha i vlaha) sami nazivali Vlasima ili da su oni do tada bili tako od drugih nazivani.

D. Mandić navodi da se u poveljama srpskoga kralja Uroša I. (1243. – 1276.), koje je izdao pravoslavnoj Humskoj episkopiji (1243. i 1253. godine) Vlasi spominju u srpskim zemljama oko Lima, ali se ne spominju na imanjima stolačkoga područja od Bivoljega Brda kod Domanića do Stona na poluotoku Pelješcu. Prema D. Mandiću u tim se krajevima Vlasi Burmazi prvi put spominju 1305. godine, a Vlasi Zotovići u Ljubomiru (istočnom dijelu Zahumlja), spominju se 1313. godine što svjedoči da su se Vlasi doselili u Zahumlje krajem XIII. stoljeća, za srpske vladavine u ovim krajevima (1284. – 1304).⁵¹²

Hercegovački Vlasi doseljeni su iz Tesalije, Epira i Makedonije.⁵¹³ B. Hrabak zaključuje da su najznačajnija staništa "vlaha-romana" bila "u Tesaliji, odakle su i naši hercegovački vlasi"⁵¹⁴ Neki potomci tih doseljenih Vlaha, koji su govorili posebnim jezikom, mogu se po svojim imenima ili prezimenima i danas prepoznati.⁵¹⁵ Prva najstarija faza do-

⁵¹⁰ M. Vego, *Ljubuški*. ZM, Sarajevo, 1954, str. 32.

⁵¹¹ B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 19. I. 2009.

⁵¹² D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Nav. dj., str. 237-240.

⁵¹³ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, knj. II, nav. dj., str. 284.

⁵¹⁴ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.

⁵¹⁵ "Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, mada su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikomom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikomom po

seljivanja stočara u Hercegovinu nastala je dolaskom starobalkanskih katuna⁵¹⁶ “arbanaškog tipa” iz današnje Metohije, zapadne Makedonije i Albanije preko Zete i to najkasnije početkom XIII. stoljeća. Druga faza doseljivanja Vlaha u Hercegovinu povezana je s dolaskom bosanske vlasti oko 1330. godine kada se spominju vlaški katuni. “*Ti vlasi nisu bili arbanaškog porekla i pokazuju viši stepen organizacije; nisu poreklom od istog roda, nastupaju sa mnogo više slovenskih imena i oni doprinose punoj slavizaciji zatečenih ‘vlaha’ arbanaškog porekla. U Hercegovini kao deo bosanske države, u kojoj je feudalni sistem bio mnogo blaži nego u Vizantiji, bugarskoj i srpskoj državi, sve više dolaze nove vlaške grupe i tu, u Hercegovini, koja pruža i zimski boravak stoci, stvaraju neku vrstu nove ‘Vlahije’, posle one u Tesaliji, odakle je takođe bio izvestan broj skupina. Najživlje naseljavanje vlaha u Hercegovini tako traje od oko 1330. do oko 1420. godine. Pojava Turaka ubrzala je dobežavanje vlaha čak na Ston i dubrovačku teritoriju poslednje decenije XIV. veka. Vlasi Ugarci možda potiču iz ugarske države u Erdelju. Posle 1420. godine završava se proces teritorijalizacije hercegovačkih vlaha... Takva je bila situacija i u Crnoj Gori (tu se slažem sa prof. V. Čubrilovićem), gde su crnogorska takođe vlaška plemena sprečila dalje nadiranje arbanaških stočarskih grupa iz Albanije ili iz Metohije u današnje oblasti Crne*

*njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljni. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Riđan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom ic ili ović, eviće.” (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 41.) U XVII. stoljeću bilo je Vlaha koji su ljetovali na Vitorog planini i Kupresu, a zimovali u Makarskom primorju i oni su govorili “vlaškim” jezikom, bili su katoličke vjere, a pratio ih je jedan franjevac. (Miroslav Džaja, *Sa Kupreške visoravni. Otinovci - Kupres*, 1970, str. 20-21.)*

⁵¹⁶ Bratstvo je najčešće obuhvaćeno katunom. “*Katun bi, prema tome, bio organizovana ekonomska, socijalna i demografska zajednica kao i samo stanište biregionalnih i bisesilnih stočara, koji su u opštim feudalnim uslovima poštovali očinsku liniju srodstva. Katun je postao selo tek sa teritorijalizacijom Vlaha.*” (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, knj. II, nav. dj., str. 35.)

Gore.”⁵¹⁷ B. Hrabak posebno navodi da je 1530. godine ‘*donja Bosna*’ mogla kod starosjeditelja imati katoličku većinu i zato što su to do tada bili krajevi stare hrvatske države. Međutim, druga doseoba “*srpsko-martološka, je zaista u to vreme (1530.) dolazila od Beograda i Smedereva... Nesumnjiva je činjenica sledeća: sa bosanskom vlašću dolaze u Neretvu i u Hercegovinu i bosanski vlasi, koji su uticali (od 30-ih godina XIV st.) na slavizaciju hercegovačkih vlahu. Za te bosanske vlahu se može tvrditi da su bili neromanizirani ili malo romanizirani.*”⁵¹⁸ Kada se spominje ove „bosanske vlahu“, koji su bili „neromanizirani ili malo romanizirani“ treba napomenuti da su to bili starosjeditelji za koje nije potvrđeno da su se oni u Bosni, do iseljenja iz Bosne, sami smatrali i nazivali vlasima.

Posljednjih godina XIV. stoljeća (1396. godine) počelo je i izjednačavanje pojma *Slaven* s pojmom *Vlah*, što bi ukazivalo na to da je kod Vlahu doseljenih u Hercegovinu već naveliko započeo proces “slavizacije”.⁵¹⁹

Migracije pristanovništva iz istočnog dijela Balkanskog poluotoka, do kojih je dolazilo prije provale Turaka, u nekim zapadno-balkanskim zemljama, bile su bez većeg značenja. Tih migracija bilo je mnogo više već u prvo vrijeme turske vladavine, ali ni tada nisu bile toliko velike da bi bitno mijenjale nekadašnji etnički sastav starosjeditelja u Bosni.⁵²⁰ D. Dragojlović zaključuje da do “*tada kao i kasnije sve do dolaska Turaka, nema u izvorima spomena o pravoslavnim vlasima u Bosni osim u starom*

⁵¹⁷ B. Hrabak, “*Diskusija*”. *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973.)* U: *Radovi ANU BiH*, knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1983, str. 149-151.

⁵¹⁸ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine. “*Kad su se Bosanci spustili na more (treća decenija XIV st.) pridošli stočari su uticali na slavizaciju zatečenih Vlahu (jer su sami u Bosni pre slavizovani), a zatečeni Vlasi su im nametnuli ortodoksiju... Nisu svi Vlasi obavezno bili pravoslavni i nisu svi bili Srbi. Bilo je Vlahu katolika, patarena pa i muslimana, samo nisu svi u isto vreme apsorbirani od sredine u kojoj su živeli. Ta apsorpcija je bila najbrža na severozapadu, ali su seobe, tako karakteristične za zapadni Balkan, mutile tu stvarnost.*” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.)

⁵¹⁹ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, nav. dj., knj. II, str. 26.

⁵²⁰ “*Migracije su u Bosni tek u XVIII. st. počele menjati strukturu stanovništva, ali u kopnenoj Dalmaciji ta je izmena, i to bitna, izvršena još u prva turska vremena. Bukovica pa i Ravni Kotari (a doseljavanjem iz tih matica i primorski deo i otoci) su dobili novo stanovništvo, doseljeno iz Hercegovine. Treba upozoriti na otok Korčulu. To je nekad takođe bila čakavska regija; od kraja XVII. stoleća ona je štokavska.*” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

Humu i na području kasnije Hercegovine".⁵²¹ Da su pravoslavni u Bosni bili doseljeni Vlasi, proizlazi i iz *Putopisa* Benedikta Kuripešića koji je 1530. godine putovao i *Donjom Bosnom*, koja je po njemu tada obuhvaćala teritorij od Une do Vrhbosne s glavnim mjestom Jajcem i samo s jednim manjim dijelom *Gornje Bosne*. Oni su, prema njemu, došli u *Donju Bosnu* iz Smedereva i Beograda i kršćanske su vjere sv. Pavla.⁵²²

Ne bi odgovaralo srednjovjekovnoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti da se predimenzionira uloga Vlaha. D. Mandić ističe da su naselja srednjovjekovnih Vlaha u današnjoj Hercegovini od reda nosila patronimičke nazive što govori da su se u početku u pojedine krajeve doseljavale samo pojedine obitelji ili mali broj srodnih istoimenih porodica. "*Te su se stalno držale na okupu i činile zasebnu jedinicu, koja se zvala katun. Prije pada Bosne (1463.) u cijeloj današnjoj BiH nije bilo više od 100 vlaških katuna, od kojih pojedini nijesu brojili više od 20 obitelji. To nam govori, da su Vlasi prije turskoga zaposjednuća bili neznatna manjina pučanstva BiH, najviše 2% ...*"⁵²³

Vlasi su se u doba turskoga prodiranja razlikovali po vjeri i po govoru. "*Oni između njih, koji su živjeli u Poneretavlju i po zemljištu, bližem tim krajevima, bili su katolici ili patareni ikavci, čakavskoštokavskoga govora, kao i Hrvati, s kojima su bili u simbiozi do dolaska Turaka nekoliko stoljeća. Vlasi od Zete, Pive, Tare, Lima i Staroga Vlaha, koji su već od XIII. st. bili mnogobrojni, bili su grčkoistočne vjere, jekavci i štokavci... Može se mirne duše utvrditi činjenica, da su Turci upravo s pomoću tih balkanskih, zetskih, podrinskih, poibarskih i starovlaških Vlaha u jednu ruku pokorili istočni dio, a pogotovu osvojili i držali zapadni i sjeverozapadni dio Bosne.*"⁵²⁴

⁵²¹ D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. SANU, 1987. (Posebna izdanja SANU, BI, 30), str. 85. D. Dragojlović prihvaća i mišljenje M. Filipovića da su pravoslavni Vlasi, koji se spominju tek od 1305. godine, bili naseljeni na području od Drine i Lima do Huma. (Ibid.)

⁵²² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*. Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, str. 162. Usp. i B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Naklada: Čigoja štampa, Biblioteka Reprint izdanja, Beograd, 2001, str. 26-27.

⁵²³ D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Nav. dj., str. 243-244.

⁵²⁴ *Hrvatska enciklopedija*. (Glavni urednik Mate Ujević.) Naklada Konzorcija Hrvatske enciklopedije, Zagreb, svezak III, str. 129.

II.

1.

LITERATURA O VLASIMA I STEĆCIMA

Naziv *stećak* ne može se primjenjivati na srednjovjekovne nadgrobne ploče u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, a niti na one koje su ispisane ili ukrašene simboličnim prikazima. Nada Miletić misli da su “*najstariji stećci*” jednostavne nadgrobne ploče koje se s natpisima osoba može datirati u drugu polovinu XII., odnosno u početak XIII. stoljeća, ali očito je da ona to navodi u smislu kako su te ploče predhobile sanducima i sljemenjacima.⁵²⁵ Stećcima se stvarno mogu smatrati samo sanduci i sljemenjaci jer je narod samo njih stoljećima tako i nazivao. “*Imenom stećci (mašeti, mramorovi, ‘grčka greblja’)* zove narod po Bosni ove obilne goleme monolitne spomenike, što se često u velikim grupama, ali i pojedince, nalaze na raznim planinskim mjestima... Na samim natpisima, koji se, ali na žalost samo vrlo rijetko, nalaze, zovu se ti gorostasi naprosto biljezima (bilig’, kamen’ bilig’ ili kamen’).”⁵²⁶ Đuro Basler točno utvrđuje: “*Riječju stećak kod naroda u Hercegovini naziva se samo usko i visoko stojeće kamenje, ali je u XX. stoljeću taj naziv prihvaćen u znatnosti kao opći pojam.*”⁵²⁷ Sigurno je da je naziv *stećak* “*postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano*”⁵²⁸ i korištenje toga naziva za nadgrobne ploče protivno je samom njegovom prvobitnom i temeljnom smislu. Stećak je nezamjenjivo točan naziv samo za sanduke i sljemenjake.

Literatura koja spominje mogućnost “vlaške” pripadnosti stećaka i ukrasa na njima posebno se pozivlje na Bogumila Hrabaka, Marianu

⁵²⁵ *Mittelalterlichen Grabmäler aus Bosnien*. Izložba Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1. rujna do 1. studenoga 1967. u Mainzu. Katalog. Tekst Nada Miletić. Verlag des Römisch-germanischen Zentralmuseums. Mainz, 1967, str. 7. O Vlasima u Bosni usporedi: Nicoara Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie a la fin du XVe siecle et leurs institutions*. U: Turcica, Paris, VII/1975, str. 122-134.

⁵²⁶ Ćiro Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba. Vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-herc. zemaljskog muzeja*. Naklada Bos.-herc. zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1914, str. 20-22.

⁵²⁷ Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*. Crkva na kamenu, Mostar 1986, str. 102. (Literatura u kojoj se ne znaju razlikovati nadgrobne ploče od sanduka i sljemenjaka nije znanstvena bez obzira tko su njezini autori.)

⁵²⁸ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Svjetlost, Sarajevo, 2004, str. 13.

Wenzel i Alojza Benca. Međutim, engleski arheolog Arthur (John) Evans (1851.-1941.) prvi je u knjizi *Antiquarian Researches in Illyricum* (Westminster, 1883.) povezoao stećke s Vlasima. Petar Kaer (1848.-1919.) o tome je upoznao domaću javnost 1898. godine donoseći u hrvatskom prijevodu veoma zanimljivo sljedeće Evansovo zaključivanje: “*Izpadak izkopina poduzetih po g. Luschanu i po meni u sredovječnim grobištima Konavlja, sudeć po obliku lubanja, dokazuje, da je tu živjelo u XIII. i XIV. vijeku neko pleme ne slovensko, jasno slično plemenu ilirskomu i arbanaškomu. U tom pogledu opazit mi je, da veliki broj lubanja, na kojima se temelji taj dokaz, bio je izkopan u sredovječnomu grobištu više Mrcina, sela poznata u dubrovačkim spomenicima, kao središte Vlaha ili Rumunja (Vlach or Rouman) sve do XV. vijeka... Ogromno kamenje sa čudnovatim prikazam i nakitima, koje pokriva grobnice u Mrcinam, dokazuje, da oni koji su ga podizali, imali su na raspoloženje ogromna sredstva. U srednjem vijeku za stalno ti potomci pokrajinskih Iliro-Rimljana (these descendants of the Illyro-Roman) bili su kiridžije i trgovci životinja po poluotoku. U nut/a/rnjosti Balkana bili su provodići dubrovačke trgovine. Njihova skitalačka poduzeća pronadje trgovačke puteve, te rek’ bi da su prokrčili stare rimske ceste, njima samima poznate. Na trgovačkomu putu koji s te postaje Vlaha vodi u Trebinjsku dolinu, druga je postaja iste naravi, zanimiva danas samo radi starinskih grobova i spomenika, i jer je sačuvala karakterističko rumunjsko ime Turmente.*”⁵²⁹

B. Hrabak je 1953. godine u svojem radu naglasio da donosi nekoliko podataka iz Državnog arhiva u Dubrovniku koji mogu pomoći u datiranju bosanskih i hercegovačkih stećaka. Tako je utvrdio da je kovač-klesar Grubač iz Boluna mogao izraditi nadgrobni kamen Bogavca Taraha Bolunovića najkasnije 1477. godine. On je uz to donio i nekoliko arhivskih vijesti o *Donjim Vlasima*, a to je bila “*skupina vlaških bratstava koja su živela oko Stoca i Hrasnog*” i zaključio: “*U svakom slučaju, izgleda da će najveći deo spomenika spomenika sa natpisima koji se nalaze nad grobovima hercegovačkih vlaha, a možda i ne samo hercegovačkih i ne samo vlaha, otpasti na drugu polovinu XV veka, t. j. u doba pred kraj samostalnosti Bosne i Hercegovine a do prvih decenija XVI stoleća. Kada se detaljnije prouče vesti Dubrovačkog arhiva o situaciji na privrednom i društvenom planu u Hercegovini i u istočnoj Bosni, vidi se da epoha najvećeg prosperiteta domaćeg življa upravo*

⁵²⁹ P. Kaer, *O stećcima*. SHP (Knin), IV/1898, 3-4, 136-137.

pada u to doba. Tada je svakako bilo i najviše podsticaja da se ukrašavaju i ispisuju i sami stećci."⁵³⁰ Iz ovoga Hrabakova navoda je jasno da on obrađuje datiranje stećaka, a da stećke ni ukrase na njima ne pripisuje samo "vlasima".

Marian Wenzel (1962.) navodi da se u drugoj polovici XV. stoljeća razrađeni i dekorirani nadgrobni spomenici rade uglavnom za paleobalkansko stanovništvo, koje ona naziva Vlasima, ali ističe da su ti Vlasi prihvatili već postojeći običaj upotrebe monolitnih kamenih blokova kao nadgrobni spomenika koji su u Hercegovini uveli sredinom XIV. stoljeća neki članovi feudalne klase. Prema njoj, ovaj su običaj kasnije prihvatila plemena koja su živjela na tom području, a to su Vlasi koji su uveli bogatu figuralnu dekoraciju. Oni su bili stočari čija je važnost rasla poslije sredine XV. stoljeća kada su se u istočnoj Bosni počeli otvarati novi rudnici kovine pa su njihovi konji postali vrlo potrebni da prate karavane u Dubrovnik i iz Dubrovnika.⁵³¹ M. Wenzel je posebno napomenula da je u svom proučavanju datiranih srednjovjekovnih nadgrobni spomenika utvrdila kako se običaj postavljanja velikih i stalnih oznaka po grobovima na otvorenom u Bosni proširio poslije 1350. godine, a da su prvi poznati poveći stećci postavljeni u Hercegovini sredinom XIV. stoljeća.⁵³²

Alojz Benac je 1982. godine korektno upozorio: "*Svakako je od interesa istaći da najveća koncentracija nekropola sa natpisima postoji u južnoj Hercegovini (područje Trebinja, Bileće, Ljubinja i Stoca). Ovdje je ustanovljeno oko 80 nekropola sa takvim stećcima, a gotovo polovina svih natpisa potiče iz ove oblasti. U ovim područjima je - to želim naročito podvući - bila i znatna koncentracija vlašskog stanovništva... U čitavom ovom sklopu pitanja ostaje još uvijek otvoren i problem odnosa stećaka prema vlaškom stanovništvu. To je također stara tema rasprave, no ovdje bi spomenuli samo nekoliko novih činjenica. Određen broj natpisa, naročito u južnoj Hercegovini, odnosi se na vlaške starješine. Tako su Tarah Boljunović iz Boljuna-Stolac i Vukosav Vlačević iz Vlahovića-Ljubinje bili vlaški katunari; Hrabreni-Miloradovići pokopani na*

⁵³⁰ B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. GZM, n. s., sv. VIII, Sarajevo, 1953, str. 325-328.

⁵³¹ Marian Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones-who made them and why*. Südost - Forschungen, sv. XXI za 1962, R. Oledenbourg - München, 1962, str. 102-143.

⁵³² M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo-Publishing. Sarajevo, 1999, str. 45.

Radimlji-Stolac su bili vlaške starješine i sl. Samo usput spominjemo da tim i takvim starješinama pripadaju veoma lijepi primjerci stećaka, čak oni najljepši... No, možda je sljedeći detalj mnogo interesantniji. Zbog podizanja brane na Neretvi u Raškoj Gori kod Mostara izvršeno je istraživanje grobova pod stećcima na tamošnjoj nekropoli. Tom prilikom je došlo i do kompletne antropološke obrade skeleta u tim grobovima pa je ustanovljeno da skeleti iz 108 grobova (XIII. - XIV. vijek), prema srednjoj vrijednosti mjerenja lobanje i skeleta, potvrđuju punu antropološku homogenost ove serije. Osnovna svojstva te serije skeleta, bez ikakve sumnje, upućuju na čisti dinarski antropološki tip, bez ikakve druge primjese... (Ž. Mikić, 1978.). Napominjemo da i analiza nekih skeleta iz nekropole u Grborezima kod Livna, na osnovu fotodokumentacije, pokazuje iste karakteristike... Analiza skeleta iz Raške Gore, pa i Grboreza, jasno upućuje na autohtono odnosno neslovensko stanovništvo koje se pokopalo pod stećcima. U tom slučaju se može govoriti samo o vlaškom stanovništvu. Ostaje otvoreno pitanje da li je to općenitija pojava - a nije isključeno da jeste - i da li ipak zastupnici teze o vlaškom karakteru stećaka imaju zaista pravo? Biće od velike važnosti u tom pogledu dalje antropološko istraživanje, naročito u južnoj Hercegovini i istočnoj Bosni... Znatno je napredovalo i ispitivanje odnosa stećaka prema vlaškom etničkom elementu. Pokazalo se da ta veza nije beznačajna, da će se i u ovom okviru tražiti neka rješenja o pripadnosti i rasprostranjenosti nekropola sa stećcima.”⁵³³ A. Benac u svojem posljednjem radu o ovoj problematici navodi da je M. Wenzel u radu iz 1962. godine izrazila mišljenje “da je jednu od glavnih uloga u podizanju stećaka odigralo vlaško stanovništvo u Bosni i Hercegovini i susjednim krajevima” i da se to odnosi i na mnoge lijepo ukrašene spomenike. On, zatim, točno zaključuje: “Nema sumnje da su i Vlasi prihvatili ovakav način obilježavanja grobova, ali se i oni u suštini uključuju u šaroliki mozaik stanovništva koje je koristilo taj običaj. Koliki je njihov stvarni udio u svemu tome pokazaće tek nova – vjerovatno višegodišnja istraživanja.” A. Benac ponavlja svoj raniji sud u svezi s Mikićevim antropološkim ispitivanjima nekih nekropola sa stećcima i ispravno sudi: “Slične analize na drugim nekropolama bi

⁵³³ A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja*. MANU, Skopje, 1982, str. 200-203.

*sasvim sigurno utvrdile koliki je procenat učešća Vlaha u podizanju ovakvih kamenih spomenika.”*⁵³⁴

M. Wenzel je suočena s potpuno pogriješnim interpretiranjem njezina pisanja o Vlasima i stećcima već 1981. godine upozorila da griješe svi oni koji tvrde kako je ona postanak i ukrašavanje stećaka vezala samo uz Vlahe-vlahe. *“Krajem XIV i početkom XV veka plemići polako prestaju da prave stećke a običan narod preuzima ovaj običaj. Ekonomski uslovi u Bosni tada su bili izvanredni zbog razvijene trgovine metalom. Mnogi novoobogaćeni ljudi koji nisu bili plemići ali su imali bolje materijalne mogućnosti počeli su da kopiraju plemiće u raznim stvarima. Među ovim svetom bilo je i članova bosanske crkve i naročito mnogo stočara vlaha koji su se naglo obogatili snabdevanjem trgovaca konjima i praćenjem trgovačkih karavana. Oni pretežno nisu bili članovi bosanske crkve, kao na primer Miloradovići-Hrabreni. U rukama vlaha stočara čiji su preci bili starosedeooci, motivi na stećcima su se množili i dobijali poseban karakter. Scene starih posmrtnih običaja prikazane su bile u gotičkom stilu. Nekoliko autora (Bešlagić, Mandić, Šanjek) smatraju da Wenzel u suštini tvrdi da su vlasli prvobitno stvorili stećke što pokazuje da nisu razumeli njene radove u kojima se određeno kaže da su obogaćeni stočari vlasli preuzeli taj običaj od plemića i obogatili već određenu ikonografiju... Nema nikakvih dokaza ni da je bosanska crkva inspirisala pojavu stećaka. Stećci koji su sigurno pripadali članovima bosanske crkve retki su i netipični po obliku i ukrašima, i datirani su uglavnom među mlađe spomenike XV veka. Kako je davno zaključio A. Benac, stećke su pravili i katolici i pravoslavni i članovi bosanske crkve.”*⁵³⁵ Izloženo shvaćanje M. Wenzel je veoma logično i moguće.

⁵³⁴ A. Benac, *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*. GZM, Arheologija, n. s., tom 44, Sarajevo, 1989, str. 204, 206.

⁵³⁵ M. Wenzel – Ljubinka Kojić, *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-ugar-ska i nauka o “bogumilskim” stećcima*. Starinar (Arheološki institut u Beogradu), n. s., knj. XXXI/1980, Beograd, 1981, str. 208. (M. Wenzel /1932.-2002./ je Amerikanka, koja je od pedesetih godina XX. stoljeća preko tri desetljeća radila u Bosni. Diplomirala je na *Columbia University* u New Yorku, a zatim je studirala na *Courtauld Institute of Art* u Londonu, gdje je i doktorirala na temu *Ukrasni motivi na stećcima*. M. Wenzel je 1992. godine postala ravnateljica novonastale nevladine organizacije *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue /BHHR/- Društvo za spasavanje bosansko-hercegovačke baštine* registrirano u UNHCR-u.)

2.

NEMOGUĆNOST IDENTIFICIRANJA STEĆAKA S VIŠEZNAČNIM POJMOM VLAH I VLAH

Neprihvatljivo je mišljenje da se sve pripadnike dinarskoga antropološkog tipa pokopane pod stećcima naziva Vlasima. Takvo mišljenje ne bi bilo točno ni zato jer se ne može, na primjer, starosjeditelje koji su iz Tesalije, Epira i Makedonije doseljivali u XIII. stoljeću i kasnije na bosansko-hercegovačke prostore identificirati sa starosjediteljima koji su u Bosni živjeli od antičkih vremena. Svjetovi balkanskih autohtonaca poznatih kao Iliri i Tračani, i ako moguće pripadaju istom antropološkom tipu,⁵³⁶ bili su u antropogenetičkom i kulturnom (duhovnom) smislu različiti i zato se ne može poistovjetiti njihove potomke u svakom vremenskom razdoblju.⁵³⁷ Vlasi nisu bili svi istoga govora, niti etničkog podrijetla, a sam naziv Vlah nije u sva vremena imao isto značenje na raznim teritorijama.⁵³⁸ Zbog toga u površnoj stilizaciji da su Vlasi starosjeditelji nije sadržana bit "vlaške" problematike. Temeljna je činjenica da imamo starosjeditelje koji su na tlu današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine od prapovijesti i starosjeditelje koji su u ove zemlje doselili iz drugih balkanskih predjela tijekom srednjeg vijeka.⁵³⁹ U razriješenju simbolike na stećcima nužno je u razlikovati autohtone bosanske i hrvatske starosjeditelje kasnije nazvane Vlasima, odnosno vlasima i balkan-

⁵³⁶ "Prema rečima dr Ž. Mikića, tridesetih godina engleski antropolog Kun je utvrdio da se taj, dinarski tip najjužnije prostire do reke Mati u Albaniji, dok se južno od te reke nailazi na mediteranski tip. Na severozapadu je granica prostiranja alpskog, takođe brahikranog antropološkog tipa. Od Alpa do reke Mati u Albaniji, dakle, svi smo iste gore list... Sloveni su drugi (dugoglavi) antropološki tip koji se veoma lako razdvaja od starosedelačkog, dinarskog. Ispitivanja nekropola u Vinči, kod Beograda, zatim kod Bugojna, u Bosni, na Radovišta kraj Ohrida - znači, u oblastima centralnog, istočnog i južnog Balkana - pokazala su, kaže dr Mikić, da sve do 12, 13. veka nema na ovim prostorima mešanja sa novopridošlim Slovenima. Do značajnih populacionih mešanja dolazi tek sa osmanlijskom okupacijom." (Razgovor sa Ž. Mikićem. Politika/Beograd/, LXXXVIII/1991, 27762, 13. Broj od 21. I. 1991.)

⁵³⁷ Stare etničke granice očituju se još i danas "razlikama u mnogim ustanovama i običajima kod onih Južnih Slovena koji sada žive na negdašnjem tračanskom odnosno ilirskom tlu. I predstave o povorkama mrtvih u vidu konja i ritualne povorke jahača ograničene su uglavnom samo na negdašnju tračansku teritoriju". (Milenko Filipović, *Trački konjanik*. Prosveta, Beograd, 1986, str. 17, 57-58.)

⁵³⁸ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, knj. II, nav. dj., str. 78, 284.

⁵³⁹ Usp. : Damir Marjanović – Dragan Primorac - Rifat Hadžiselimović, *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: I. Mužić, *Vjera Crkve bosanske*. MHAS, Split, 2008, str. 105-119.

ske Vlahe starosjeditelje koji su iz drugih dijelova Balkana doseljavali u srednjovjekovnu Bosnu i Hrvatsku. Pojam *Vlah*, osim toga, s vremenom je obuhvatio i stočare, a to su bile obje vrste navedenih starosjeditelja i od tada se može koristiti i termin *vlah*.

Na temelju podataka da su neke vlaške obitelji, na primjer u Hercegovini, podizali i dekorirali monolitne kamene blokove kao nadgrobne spomenike, ne može se sa sigurnošću zaključiti da su stećci podrijetlom i ukrasima djelo samo doseljenih Vlaha. Ljubo Sparavalo je utvrdio na nekropolama šume Trebinjske (u Hercegovini) da su se pod stećcima pokapali kršćani različitih konfesija (rimokatolici i pravoslavni), ali da se nisu pokapali svi Vlasi.⁵⁴⁰

Ne postoje potvrde da su Vlasi, na svojim prvobitnim staništima iz kojih su iseljivali, poznavali stećke ni ukrase na njima.⁵⁴¹ To može značiti i da su doseljeni Vlasi zatekli stećke i ukrase na njima, prihvatili ih kao svoje nadgrobne spomenike i, kad su gospodarski ojačali, nastavili dalje razvijati umjetnost stećaka.⁵⁴² Moguće je i da se kontinuitet nadgrobnika i njihove simbolike na bosansko-hrvatskim prostorima održao tako da su kamenim stećcima kasnoga srednjeg vijeka stoljećima ranije

⁵⁴⁰ “U Cerovačkom groblju, u kome nema ni grobne gomile, ni crkvine, ni stećaka, umrli su sahranjivani u obične zemljane rake, a na grobove su im postavljene manje amorfnе kamene ploče. Neki grobovi u njemu (za koje nismo sigurni da su nastali do kraja XV vijeka) su obilježeni i stavljanjem jednog neobrađenog duguljastog kamena uspravno iznad glave i nogu pokojnika, a sa istočne strane nadglavnika uklesan je mali ravnookraki krst. Znamo da je Cerovačko groblje bilo groblje i srednjovjekovnog sela Svinja u kome su živjeli Vlasi. Ako bismo zaključili da su ovi Vlasi bili siromašni stočari, pa da zbog siromaštva nisu postavljali stećke na grobove, pogriješili bismo. Nisu oni svi bili siromašni. Vidjeli smo da je Chrianus Pasqualis iz Svinje mogao da otkupi roba za 24 velika solidi. On bi sigurno isto tako bio u stanju da snosi i troškove oko izrade i postavljanja stećaka, recimo, na grob svog oca. Istina će prije biti: da kod ovih Vlaha, kao ni kod Vlaha Zurovića u Račićima, nije bio običaj da stećke postavljaju na grobove svojih umrlih.” (Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području šume Trebinjske*. Tribunia, Zavičajni muzej Trebinje, p. o. iz : *Tribunia*, br. 5, Trebinje, 1979, str. 130.)

⁵⁴¹ D. Mandić se prvi kritički osvrnuo na dio izlaganja M. Wenzel. (D. Mandić, *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima*. Nav. dj., str. 237-246.) Mišljenje D. Mandića zatim je u potpunosti prihvatio Ante Škobalj, u knjizi: *Obredne gomile*. Vlastita naklada, “Sv. Križ na Čiovu”, 1970, str. 239-244. A. Škobalj posebno ističe da “ornamentika stećaka sadrži poganske magijske simbole”. (A. Škobalj, *Obredne gomile*, nav. dj., str. 243.)

⁵⁴² “U rukama Vlaha monolitski nadgrobni spomenici stekli su novi prosperitet i ukrašavani su s figurama.” (M. Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones...*, nav. dj., str. 102-143.)

prethodili nadgrobni spomenici od drva. Đorđe Janković napominje da su neki stećci iz XIV. i XV. stoljeća “u vidu stuba kružnog ili osmougao-
nog preseka sa četvrtastim vrhom na kojem može biti natpis sa imenom
pokojnika... nesumnjivo pravljene po drvenim uzorima, što se vidi po
ukrasu”.⁵⁴³ Međutim, ne može se isključiti ni velika mogućnost da su na
bosansko-hercegovačkom i hrvatskom prostoru doseljeni Vlasi zatekli
samo nadgrobne ploče i, kad su gospodarski ojačali, nastavili podizati
stećke i ukrašivati ih, moguće i svojom vlastitom funeralnom simbo-
likom (možda posebno u prizorima lova, kola, jelena, konja i ljudskih
likova s uzdignutim rukama). Te simbolike nema niti na nadgrobnim
pločama što upućuje na mogućnost da pripada Vlasima koji su doselili
iz nehrvatskih i nebosanskih predjela, u Hercegovinu. Pojedine skupine
tih Vlaha mogli su iseljavanjem iz Hercegovine donijeti svoju simboliku,
dakle i onu s jelenom ako je stvarno bila samo njihova, u dijelove Bosne
i Dalmacije (pa tako i na srednji tok Cetine u XV. stoljeću).

Š. Bešlagić je naveo veći broj primjera da su se ispod stećaka poka-
pali Vlasi posebno pravoslavne vjere, kao na primjer: Tarah Boljunović,
Vukosav Vlačević, Radosalići, Hrabreni-Miloradovići i drugi, ali doda-
je: “I mnogi drugi vlasi bili su pravoslavci. Bilo je i vlaha rimokatoličke
vjere, a vjerojatno i pristaša bosanske crkve. Međutim, postoji više pri-
mjera stećaka koji pripadaju rimokatolicima, a vrlo lijepo su klesani i
ukrašeni, i to baš motivima koji se pripisuju vlasima. Takovih primjera
ima naročito mnogo u zapadnoj Hercegovini. Tu spadaju, npr. stećci koji
pripadaju feudalcima Komlinovićima, iz okoline Čitluka. Isto tako, po-
stoji više primjeraka takovih stećaka koji pripadaju pristašama bosanske
crkve. Naročito je to izrazito kod stećaka s natpisima u kojima se spomi-
nju ličnosti rimokatoličke vjere, ili one koje pripadaju bosanskoj crkvi.
Tu bi, npr., pored već pomenutih, spadali oni stećci koji pripadaju tepčiji
Batalu iz Turbeta kod Travnika, gostu Milutinu iz Humskog kod Foče i
drugim sveštenicima bosanske crkve.”⁵⁴⁴

Za pripadnike bosanskih feudalnih velikaša Sankovića, koji su imali
nekropolu stećaka (iz XIV. i XV. stoljeća) na lokalitetu Grčka Glavica u

⁵⁴³ “Dakle, na gromilama su prvobitno stajali drveni spomenici, ‘stećci’. Vezu između
gromila IV-IX stoleća i kamenih stećaka (mramorova) XIV-XV stoleća, uspostavlja
gromila XII stoleća iz okoline Sjenice.” (Đ. Janković, *Srpske gromile*. Sveslovenski
savez - NIP Književna reč, Beograd, 1998, str. 123-124.)

⁵⁴⁴ Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo,
1971, str. 98, 100-101.

selu Biskup, neki autori pretpostavljaju da su bili krstjani.⁵⁴⁵ Radenovići-Pavlovići bili su među vodećim vlastelinskim obiteljima srednjovjekovne Bosne i drži se da nekropola stećaka na Pavlovcu (u blizini Sarajeva) između sredine XIV. i druge polovice XV. stoljeća pripada upravo njima. Prema Mikićevoj analizi iz 1982. godine 11 kostura iz grobova na Pavlovcu, “*riječ je o autohtonom etničkom elementu s naglašenom robusnošću oba spola, koji odlikuje dinarski antropološki tip bez primjesa i utjecaja drugih antropotipoloških elemenata*”.⁵⁴⁶ Povijesna vrela ove bosanske autohtone Pavloviće ne nazivaju Vlasima.

U bosanskoj historiografiji posebno se zastupa teza da su stećci i ukrasi na njima nastali u srednjovjekovnoj Bosni. A. Benac drži da je najstariji datirani stećak - ploča trebinjskog župana Grda i da je iz druge polovice XII. stoljeća, a da ni jedan spomenik u obliku kovčega nije dosad mogao biti datiran prije prve polovice XIV. stoljeća, te da se ni jedan (sigurno datirani) sarkofag ne može pouzdano datirati prije kraja XIV. stoljeća. Na temelju toga A. Benac zaključuje da je oblik ploče najstariji oblik stećka, a to znači da početni stadij u razvoju stećka počiva na onom obliku koji je općenito poznat u mnogim, naročito mediteranskim zemljama i koji ne podliježe nikakvom vjerskom uvjerenju. On tvrdi da je kovčeg postao glavni oblik tih spomenika, ali napominje da kameni kovčeg nije ništa drugo nego manje ili više povišena ploča i da, prema tome, stećak u svojoj biti nije nikakva originalna tvorevina bosansko-hercegovačkog podneblja, nego samo prilagođena i u velike upotrebljavana, vrlo raširena forma nadgrobnog spomenika. A. Benac dalje kaže da se na teritorijima stećaka ističu dvije osnovne klesarske i umjetničke škole: hercegovačka (sarkofazi s arkadama, figuralni prikazi, bogatstvo motiva), i istočno-bosanska (sarkofazi u obliku brvnare, floralni motivi i dr.) A. Benac je, osim toga, uočio činjenicu da je u središnjoj Bosni, ondje gdje su bili najvažniji centri bosanske države i gdje bi morali biti “*glavni centri bosanske crkve*”, prilično manja koncentracija stećaka nego u nekim drugim krajevima. On je iz te činjenice izvukao zaključak da to ne ide u prilog tezi o neposrednim čvrstim vezama između stećaka i bosanske crkve.⁵⁴⁷ Važna je i činjenica da u središnjoj Bosni ima veći broj stećaka vrlo

⁵⁴⁵ Dubravko Lovrenović, *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – “gradovi mrtvih”*. U: *Katalog izložbe Stećci*. (Koautori: Ivan Alduk-Lidija Fekeža Martinović-Maja Petrincec-Marinko Tomasović.) Nakladnik Galerija Klovićevi dvori. Zagreb, 2008, str. 142.

⁵⁴⁶ D. Lovrenović, *Topografija stećaka...*, nav. dj., str.153-154.

⁵⁴⁷ A. Benac, *Jedan istorijski pogled...*, nav. dj., str. 199-200.

slabe izrade kao i onih koji su amorfniji više nego u drugim područjima Bosne i Hercegovine, iz čega se može izvući zaključak da su takvi oblici relativno nešto stariji.⁵⁴⁸ Dakako da se na temelju toga može zaključiti da su stećci na bosansko-hercegovačkom području nastali baš u središnjoj Bosni i odatle se širili dalje i čak se još jače razvijali, posebno u krajevima istočne Bosne i Hercegovine. Na to može upućivati i to što su nekropole sa stećcima nastajale gotovo redovito na starim, dotadanjim mjestima pokapanja, što je dokaz neprekinutog kontinuiteta mjesta i načina pokapanja sve do turskih provala u ove zemlje.⁵⁴⁹ Neke formulacije tekstova na rimskim epifatima asociraju na natpise koji se nalaze na srednjovjekovnim nadgrobniim spomenicima u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.⁵⁵⁰ Različita je simbolika na hercegovačkim

⁵⁴⁸ Š. Bešlagić, *Stećci Centralne Bosne*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1967, str. 112.

⁵⁴⁹ Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost...*, nav. dj., str. 78-79.; Š. Bešlagić, *Kalinovik*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1962, str. 96.; N. Miletić, *Stećci - arheološki i likovni aspekt*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja*. MANU, Skopje, 1982, str. 234. Usp. Nada Miletić, *Stećak*. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Zemaljski muzej BiH, tom 1, Sarajevo, 1988, str. 167. Usp. i: Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja...*, nav. dj., str. 53.; Alojz Benac, *Radimlja*. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950, str. 5.; Marinko Tomasić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*. U: *Katalog izložbe Stećci*. Nav. dj., str. 124.

⁵⁵⁰ "Na jednom latinskom natpisu s groba iz 441. godine naše ere postoji sljedeći tekst: 'Zaklinjem vas Kristom, neka me niko ne dira i neka niko moj grob ne oskrvne!' Sadržaj ovog natpisa je gotovo istovjetan s tekstom ćirilskog natpisa Pavka Radohnića iz Hodova kod Stoca koji proklinje svakog čovjeka ko bi mu kosti pretresao. Natpis u cijelosti glasi: '†A sije leži Pavko Radohnić. Ovi kami usijekoh na se za života. Molju vi se, braćo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati!' Natpis je iz 15. stoljeća... Na mnogim latinskim rimskim spomenicima se naglašavaju roditelji koji postavljaju spomenik svojoj djeci ili obratno. Ovo se vidi i na našim stećcima s natpisima. Rimski pisari epitafa često su izražavali tugu, žalost za pokojnikom, kao što su pisali dijaci i kovači u tekstovima naših srednjovjekovnih natpisa... Na rimskom sarkofagu iz 1-2. stoljeća nove ere iz Dalmacije piše sljedeće: 'Livius Primitivus: dobri čovjek ovdje leži i Julija Firma žena'. Na križu s ćirilskim natpisom u Boljinama iz 15. stoljeća piše: 'A se leži dobri junak i čojek Vlatko Vuković. Piše Semo-rad'... Rimljani su ponekad bilježili imena skulptora pojedinih spomenika, kao što su radili i kovači pomenuti u tekstovima stećaka i križeva. Tako je kršćanin Arpacius iz Dalmacije naručio grobni spomenik ženi Maksimili od kamenara-majstora Projekta. U Bekiji (zapadna Hercegovina oko Gruda i Posušja) dugo je djelovao vješti rimski skulptor Maksiminus u 2-3. stoljeću. Od njega se do sada pronašlo dva vajarska rada s latinskim natpisom. Na kraju epitafa stoji urezani tekst: Maksimin izradi - Maximinus sculpet. Jedan spomenik pomenutog vajara je pronađen u selu

i istočno-bosanskim stećcima, i kada bi se pretpostavilo da je jedna i druga ornamentika donesena na teritorij srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, teško je zamisliti da su doseljenici iz raznih balkanskih predjela u svim tim dotadašnjim staništima podizali takve nadgrobnike, a da o njima nije ostalo traga. I to upućuje na zaključak da su doseljenici preuzeli u Bosni i Hercegovini zatečeni običaj podizanja nadgrobnika i dio njihova ukrašavanja.

Š. Bešlagić (1908.-1990.) je u dosadašnjoj historiografiji najjuče-
niji poznavatelj problematike stećaka. On u svom posmrtnom djelu *Leksikon stećaka* napominje da pitanje etnogeneze bosansko-hercegovačkih Vlaha još nije do kraja riješeno i zaključuje: *“Teorije o pretežnom pripisivanju stećaka Vlasima je neosnovana iz više razloga. Stočarsko zanimanje Vlaha nije moglo biti presudan faktor za klesanje konja i scena sa konjima na stećcima, zbog toga što je i privreda ostalog stanovništva po svom karakteru bila stočarska. Osim toga, mnogo stećaka ima i u krajevima gdje nisu bila obitavališta Vlaha, zatim stećaka nema u vlaškim područjima izvan Bosne i Hercegovine. Nije moguće ukazati ni na jedan posebni vlaški oblik ili ukras stećaka, jer oblici i ukrasi su zajednička osobina stećaka, bez obzira da li su u vlaškim ili drugim predjelima. Treba reći da ni određena područja nije moguće u svakom slučaju čvrsto vezati za vlaška plemena, s obzirom na okolnost da je u toku vremena bilo mnogo migracija tih plemena. Postoje i drugi razlozi koji se mogu navesti kao protuargumenti ‘vlaške teorije’. Treba reći i to da postanak stećaka ni u čemu nije bio uslovljen utjecajem Vlaha. Neki istraživači stećaka samo na prvi pogled stižu utisak o pripadnosti stećaka Vlasima. Vlasii su prihvatili i njegovali običaj klesanja i ukrašavanja stećaka naročito u XV. i XVI. vijeku, kada im je relativno dobro ekonomsko stanje omogućilo da ih ljepše klešu i bogatije ukrašavaju, ali ne postoje ni oblici ni ukrasi koji bi se mogli pripisati samo Vlasima.”*⁵⁵¹

Prološču kod Imotskog, a drugi nedavno u selu Sovićima kod Gruda s likom pokojnice u tadašnjoj nošnji sa ukrasima. Gotovo na istovjetan način su se izražavali pisari ćirilskih tekstova na stećcima: Grubač, Semorad, Radoje, Milić, Ivko, Pribisav i ostali. Iz navedenog izlaganja se vidi da su stari iliro-rimski običaji u pisanju epitafa prešli i u srednji vijek na područje stare rimske Dalmacije. Ne postoji stalan kontinuitet zbog toga što se u staro vrijeme pisalo i na drvetu koje je propalo.” (M. Vego, *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled /Sarajevo/, LXIV/1974, 4, 409-412.)

⁵⁵¹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 187. Usp. Dubravko Lovrenović, *Stećci*. Rabic, Sarajevo, 2009, str. 253-254.

III.

1.

JELENI NA STEĆCIMA NISU PRIKAZI IZ REALNOG ŽIVOTA

U Bosni i Hercegovini bilo je u stara vremena u izobilju jelena što posebno dokazuju mnogobrojni nalazi jelenjeg rogovlja iz različitih epoha, počevši od prapovijesti pa sve do u novije doba.⁵⁵² Jelen je od svih prikaza životinja na stećcima najviše zastupljen. Motiv jelena (“*ne računajući scene*”) javlja se u oko 100 prikaza na stećcima najviše u okolini Ljubinja, Nevesinja i Kalinovika, te u oko 165 prizora lova na jelena (najviše u okolini Ljubinja i Kalinovika, Popovom polju i na Kupresu). Postoji i nekoliko mješovitih kola koja predvodi muškarac jašući na jelenu (okolina Stoca, Nevesinja i Trebinja).⁵⁵³ Iz navedenih podataka može se zaključiti da funeralna simbolika s jelenom nije bila mnogo poznata u istočnom, a posebno ne u središnjem dijelu srednjovjekovne Bosne.

Najraniji datirani lov na jelena nalazi se na spomeniku u Boljunima kod Stoca, što ga je za pokojnika Taraha Boljunovića (umro oko 1477. godine) potpisao majstor Grubač.⁵⁵⁴ Niz likovnih prikaza na stećcima nije moguće protumačiti kao realne scene iz života. Na primjer, prikaz štita na stećcima ne može biti grb jer je na stećcima pronađeno vrlo mnogo jednakih “grbova”, najčešće s prečkom, polumjesecom i zvijezdom, i to u različitim krajevima, pa je nevjerovatno da svi takvi “grbovi” pri-

⁵⁵² “U jednoj lednici jami u Romaniji planini istočno od Sarajeva, nađen je pred mnogo godina nemalo potpun skelet jelena zajedno s rogovljem... U srednjem vijeku bijaše običaj kod Dubrovčana, da šalju bosanskim velikašima darove, a ovi bi ih uzvraćali. Tako se među darovima, što su ih Dubrovčani iz Bosne dobivali, spominju osim različite stoke i jeleni i košute. Sulejman-beg, hercegovački krajišnik u Foči, šalje Dubrovčanima god. 1495. šest jelena na dar. Pošiljka krajišnika Mustafa-bega - dvanaest košuta - stiže u Dubrovnik 29. ožujka 1496. Ovi darovi dokazuju, da je u našim šumama onoga vremena bilo zaista u izobilju jelena i košuta. Spomen na njih sačuvao se u našega naroda u njegovoj narodnoj pjesmi i u narodnom vezu. Mnogobrojna imena mjesta, planina i voda u Bosni i Hercegovini živo spominju tu plemenitu divljač kao: Jelen, Jelenac, Jelendo, Jelenak, Košuta-planina, Košuta (seoce) i t. d... Zadnja pismena vijest, koja govori o jeleni, potječe iz Ljubuškoga, gdje je god. 1814. u selu Otoci ubijen posljednji jelen.” (Vejsil Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak. Hrvatski Narodni kalendar za 1937, Sarajevo, 1936, str. 81-87.)

⁵⁵³ Navedeni podaci su prema: Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 83, 88-89.

⁵⁵⁴ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. VM, Sarajevo, 1965, str. 397-398.

padaju jednoj plemićkoj obitelji⁵⁵⁵ ili da su sve te obitelji imale isti grb. A ni motiv ljiljana nije upotrebljavan na stećcima u heraldičkom značenju. Š. Bešlagić je istaknuo da je na stećcima ljiljan stiliziran, da se na grbovima, novcu i pečatima javljaju čisti naturalistički ljiljani i da nije vjerojatno da bi na jednom manjem području, a pogotovu ne na jednoj nekropoli, i to u stočarskom kraju, bilo više ljiljana kao heraldičkih znakova.⁵⁵⁶ Na umjetnički najvrjednijem stećku, sljemenjaku iz Donje Zgošće, vidi se iznad privezanog leoparda krilati zmaj.⁵⁵⁷ Dakako da se pojava krilatoga zmaja ili drugih fantastičnih životinja na stećcima nikako ne može tumačiti kao prikaz realnih scena iz života. Konjanici na stećcima, u brateljevićkoj pećini, a slično i u pećini u Vjetrenici, “*ne drže rukama konjima uzde – što bi bilo normalno – već su im ruke raširene, upravljene nebu*”, što upućuje da “*imaju kulturni značaj*”.⁵⁵⁸ Kada bi prikazi lova na stećcima predočivali omiljenu zabavu iz života pokojnika, ne bi se u tom smislu moglo objasniti prizor lova na jelena na sljemenjaku žene Vladne Kustražić.

Š. Bešlagić je objavio potpunu sintezu prikaza jelena na stećcima. “*Kao samostalan motiv... jelen se najviše pojavljuje na stećcima u okolini Ljubinja (22 puta), a potom u okolini Nevesinja i Kalinovika. Malo ga ima u okolini Kupresa, vrlo rijetko se javlja oko Stoca, u Popovu polju i u Crnoj Gori, a nikako ga nema oko Lištice, Ljubuškog, Duvna, u centralnoj i istočnoj Bosni, u Srbiji i u primorju. U nekim područjima ga, ipak, nalazimo u scenama, kao npr. u centralnoj Bosni, Imotskoj krajini, oko Ljubuškog i Lištice, u Popovu polju, kao i na Blidinju i u Ziemlju. (Uz put napominjem da se jeleni naročito ističu u scenama oko Ljubinja i Kalinovika, zatim u Popovu polju, a onda i na Kupresu i Blidinju.)... Više puta je sa jelenom vezana ptica, nekada ona stoji na leđima ili rogovima jelena, a nekada je u njegovoj neposrednoj blizini. Ponekad je krst ili neki biljni motiv isklesan u neposrednoj blizini jelena, kao npr. na Kupresu ili Ludmeru, a u okolini Žabljaka vidimo luk pokraj jelena. Česte su predstave nizova jelena ili košuta, npr. u Premilovu polju, kod Ljubinja, u Popovu polju, ili u Domaševu, kod Trebinja... Međutim, jelen je na stećcima najčešće klesan u neposrednoj blizini lovca, sokola, psa, ili u blizini samoga luka*

⁵⁵⁵ Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Nav. dj., str. 48.

⁵⁵⁶ Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Nav. dj., str. 168.

⁵⁵⁷ Č. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 57. Usp. Š. Bešlagić, *Popovo. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. ZZSK BiH, Sarajevo, 1966, str. 77.

⁵⁵⁸ M. (uhamed) H. (adžijahić) i H. H. S., *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kulturno mjesto*. GVIS (Sarajevo), XLII/1979, 5, str. 490.

sa strijelom.”⁵⁵⁹ Na stećcima je pronađeno oko 165 reljefnih prikaza lova na jelena. “*Relativno najviše ovih scena ima u istočnim krajevima Hercegovine, dosta ih ima u Primorju i njegovom zaleđu, a iznimno se javlja u istočnoj Bosni, Srbiji i Crnoj Gori. Postoje scene u kojima učestvuje samo jedan lovac - obično konjanik, a nekada pješak, zatim one u kojima vidimo dva lovca - na konjima, ili jedan na konju a drugi pješak. Daleko najviše je scena s jednim lovcem - konjanikom... Često u lovu učestvuje i pas, a višeput i soko. Ponekad vidimo po dva pa i po tri psa. U nekoliko slučajeva, lovac umjesto koplja drži mač, nekada o bedru, a nekada u ruci. Ako je lovac pješak, on obično drži napet luk. U scenama s dvojicom lovaca, jelen je obično između njih, rijetki su primjerci da su oba lovca okrenuta u istome pravcu, u potjeri za jelenom. Ako u lovu učestvuju jedan lovac na konju i drugi lovac pješak, obično je konjanik sa kopljem, a pješak sa lukom u ruci, tako da obojica napadaju na jelena koji se nalazi između njih. U scenama sa dva lovca obično učestvuju i psi, kao i sokoli. Nekada u ovim scenama vidimo i po dva, tri, pa i četiri jelena, kao i srne.*”⁵⁶⁰

Zdenko Chavrak, polazeći od pretpostavke o realnosti lovnih scena, nije mogao protumačiti prizor gdje divljač, predvođena jelenom, odnosno košutom, mirno prilazi lovcu.⁵⁶¹ Ima spomenika na kojima se nalaze samo jeleni kojih su likovi ili nerazmjerno veliki ili su prikazani s neobično razgranatim rogovima,⁵⁶² iz čega jasno proizlazi da se radi o simboličkim prikazima.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. VM, Sarajevo, 1982, str. 251-256.

⁵⁶⁰ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 83, 88-89.

⁵⁶¹ Z. Chavrak, vjerujući da se na prizorima lova stećcima uistinu prikazuje lov, nije posumnjao u to ni kad je opisivao prikaz lova na vepra u donjem desnom prozoru na stećku iz Donje Zgošće. Na tom prizoru vepra, kojega gone psi, dočekuje lovac s kopljem sprijeda pa je Z. Chavrak zaključio da se tu radi vjerojatno o umjetničkoj slobodi, jer bi udarac kopljem sprijeda na vepra kojeg gone psi imao za neizbježnu posljedicu pad lovca ukoliko bi dočekao vepra udarcem koplja odozgo na dolje, namjesto obratno ili postrance koso iza plečke. Z. Chavrak je posebnu pozornost svratio i na lov s lovnim pticama. Prema njemu, i prikaz toga načina lova na stećcima specifičan je način lova; drugim riječima, bez ikakve bitne sličnosti s takvim načinom lova u ostaloj Europi. Z. Chavrak s čuđenjem konstatira da je bosanski lovac upotrebljavao lovnu pticu i za lov na jelensku divljač. (Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, str. 15, 16, 23, 25, 28-31.)

⁵⁶² Š. Bešlagić, *Kalinovik*. ZZSK, Sarajevo, 1962, str. 19, 34, 72.

⁵⁶³ Maja Miletić je poslije objavljivanja disertacije o krstjanima Bosne u svjetlu njihovih kamenih spomenika spremala u Rimu rad o nekim temama umjetnosti stećaka,

2.

JELEN KAO PRETKRŠĆANSKI SIMBOL BALKANSKIH STAROSJEDITELJA

Jelen je kao sveta životinja poznat u Maloj Aziji još iz druge polovine trećeg tisućljeća prije Krista.⁵⁶⁴ Njegov se lik već u prapovijesti koristi u funeralnoj simbolici. Prikaz jelena nalazimo na kneževskim grobovima (Chatti, danas u Muzeju u Ankari) iz razdoblja od 2300 do 2000 godine prije Krista.⁵⁶⁵ I na Balkanu imamo sačuvane iz prapovijesti različite prikaze jelena (Lepenski vir, Vučedol i drugdje).⁵⁶⁶

Jelen se često pojavljuje u prizorima na "ilirskom" tlu što upućuje da je u vjerovanjima toga pučanstva igrao veoma važnu ulogu.⁵⁶⁷ Među japodskim figuralnim prikazima postoje mnoge figure jelena. "Vjerovanje u zagrobni svijet i nastavak neke vrste života u njemu, samo je dio ukupne religijske svijesti prahistorijskih Japoda, kao i ostalih istovremenih naroda."⁵⁶⁸ Posebno su znakoviti crteži u Lipcima (Boka kotorska) 500 m od morske obale gdje su nacrtane "predstave jelena, koji se kreću s

posebno o lovu i turniru prateći te motive od njihovih najstarijih prikazivanja, zatim kroz antiku i prakršćanstvo, da pokaže "da su oni uvijek na sepulkralnom području nosili izraziti religiozni karakter" i zaključila: "Jest smiješno, površno i posve neznanstveno tvrditi, da su se na pr. teme sepulkralnog prikazivanja odnosile na svagdanji život čovjeka i njegova uživanja... Tvrdi se tako i za naše stečke i njihova prikazivanja što je posve pogrešno." (Navod M. Miletić iz pisma koje je uputila Muhamedu Hadžijahiću iz Rima 1. svibnja 1985. godine.)

⁵⁶⁴ Špiro Kulišić – Petrović, Ž. Petar – Pantelić Nikola, *Srpski mitološki rečnik*. II. dopunjeno izdanje. Etnografski Institut SANU - Interprint, Beograd, 1998, str. 229.

⁵⁶⁵ Heinrich i Margarethe Schmidt, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst*. Verlag C. H. Beck, München, 1982, str. 67.

⁵⁶⁶ Usp. D. Srejšević, *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, XVIII, Beograd, 1955, str. 231-237; Marina Milićević Bradač, *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. HSN, Zagreb, 2002, str.7-41.

⁵⁶⁷ "Iz brončanog doba... potječe jedna grupa zanimljivih crteža jelena na stijeni u mjestu Tren blizu Korčë u Albaniji. Tu je prikazana scena lova u kojoj lovci na konjima sa kopljima u ruci love jednog jelena. Scena podsjeća na slike na stijenama iz Val Camonice u sjev. Italiji i ne može se sa sigurnošću datirati, no može se zasa-da prihvatiti pretpostavka M. Korkutija da pripadaju vremenu konca II. ili početka I. tisućljeća pr. n. e... Možda iz istog vremena je i sličan crtež lova na jelene na stijeni u Lipcima na Bokokotorskom zaljevu. Značenje te figuralne kompozicije... bilo je očito identično sa onim iz Trena u Albaniji." (Aleksandar Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira*. ANU BiH, Posebna izdanja. Knj. LIV. Centar za balkanološka ispitivanja. Knj. 10, Sarajevo, 1981, str. 21-23.)

⁵⁶⁸ Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. ANU BiH, Djela, knj. LXXXII, CBI, knj. 8, Sarajevo, 2004, str. 25-26, 256-259.

Konjanik progoni jelena. Datiranje nije utvrđeno.
Fototeka Konzervatorskog odjela u Zadru. Presnimila Jelena Sorić.

lijeva na desno, a poređani su u dva niza”. Jeleni su naročito karakterizirani velikim rogovima, a pored jelena iz drugog niza nalazi se svastika. Ovaj nalaz u Lipcima jedinstven je na cijelom teritoriju Balkana i datira se u brončano doba.⁵⁶⁹

Mišljenje da je jelen tek u željezno doba uzdignut na razinu božanstva,⁵⁷⁰ teško je potvrditi. U smislu njegove neuništivosti posebno su znakovite scene u kojima lovac na konju kopljem gađa jelena u vrat,

⁵⁶⁹ Usp. *Istorija Crne Gore*. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. (Autori: Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd, 1967, str. 71.) Ti prikazi u Lipcima toliko slične nekim prikazima na stećcima da je jedan autor bio mišljenja da su oni nastali u srednjem vijeku. (Đurđe Bošković, *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. *Starine Crne Gore*, Cetinje, sv. III-IV/1965, str. 13-21.)

⁵⁷⁰ Dietrich Evers, *Felsbilder – Botschaften der Vorzeit*. Urania – Verlag Leipzig – Jena – Berlin. Berlin 1991, str. 153.

a ovaj ničim ne izražava da je smrtno pogođen.⁵⁷¹ Kult jelena, odnosno božanstva čija je sveta životinja jelen bio je poznat stanovnicima jugoistočne Europe, a posebno Balkana, prije dolaska Kelta.⁵⁷² U antičko doba vjerovalo se da jelenu svake godine otpadaju rogovi, da bi mu iduće godine ponovo izrasli veći, snažniji i ljepši. “*Tako su ti rogovi u narodnom shvatanju postali simbol koji u sebi ujedinjuje na najlepší način smrt i ponovo rađanje, vaskrsenje i besmrtnost.*”⁵⁷³ Na jednoj je gemi za prsten iz IV. stoljeća, koja je pronađena u Bosni, prikazan lovac na konju kako s kopljem u ruci navaljuje na jelena, ali ga ne ubija.⁵⁷⁴ U vrelima su sačuvane pretrkršćanske legende (na zapadu već od VI. stoljeća) u kojima jelen, kada se pojavljuje kao vodič (puka, vojske), dovodi samo do spasonosnog izbjavljenja.⁵⁷⁵ Na izgubljenom ulomku ploče, koja se nalazila do dvadesetih godina XX. stoljeća pred zidom crkve sv. Kate u Novigradu, unutar pravokutnog okvira od troprute vrpce, prikazan je jahač koji progoni jelena. Simbolika je očito pretrkršćanska, pa se ne može sa sigurnošću isključiti ni mogućnost da se radi o originalu iz antičkog doba.⁵⁷⁶

Kultne posude načinjene od jelenjih parožaka relativno su brojne u starohrvatskim grobljima s poganskim načinom pokapanja “*na tlu Dalma-*

⁵⁷¹ *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Željezno doba*, V, ANU BiH. Glavni urednik A. Benac. Sarajevo, 1987, str. 100.

⁵⁷² D. Srejšović, *Jelen u našim narodnim običajima*. Nav. dj., str. 235. Bog-jelen Cernunnos u Kelta bio je veliko božanstvo izobilja i plodnosti, ali i smrti. (Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović – Dragoslav Srejšović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. II. dopunjeno izdanje. Savremena administracija, Beograd, 1996, str. 85.)

⁵⁷³ D. Srejšović, *Jelen u našim narodnim običajima*, nav. dj., str. 231-237. Usp. Hans Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*. Droemer Knauer. München, 1989, str. 194-196.

⁵⁷⁴ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast*. Alojz Benac et al., II. izdanje, VM, Sarajevo, 1984, str. 318. (Ovaj nalaz je mogao biti i unesen u Bosnu.)

⁵⁷⁵ Kurt Lindner, *Die Jagd im frühen Mittelalter*. Walter Gruyter, Berlin, 1940, svezak II, str. 432.

⁵⁷⁶ Ivo Petricioli misli da ovaj ulomak iz Novigrada i ulomak s jahačem iz Pridrage, koji jaši bez sedla s kopljem i raširenih ruku, dio istog predromaničkog pluteja i da je majstor koji je isklesao likove “*imao pred očima neki antički predložak*”. On je svojedobno predlagao širu dataciju ovih ulomaka od IX. do XI. stoljeća, uz napomenu: “*Bio bih skloniji ranijoj dataciji.*” (I. Petricioli, *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora. AMZ, sv. 8, Zadar, 1975, str. 111-117.) I. Petricioli je kasnije ove ulomke datirao u VIII. stoljeće. (I. Petricioli, *Umjetnička baština Zadra*. MH, Zagreb, 2005, str. 114.)

tinske Hrvatske”. U groblju na Ždrijacu u Ninu nađena je u dvojnog ženskom grobu i jedna posuda od jelenjeg roga položena poviše glave starije pokojnice. Na jednoj strani te posude prikazan je “*veoma shematizirano*” lov na jelena na kojemu lovac “*s kopljem u ruci ubada jelena u bijegu*”.⁵⁷⁷

Motivi scena s jelenom poznati su nam s vaza, novca, gema, zidnog slikarstva, mozaika u gotovo u svim rimskim provincijama, a prikazi jelena u ranokršćanskoj umjetnosti ukrašivali su podove baptisterija, bazilika, kapela, mauzoleja, nartekse, konsignatorija i katekumenejona.⁵⁷⁸ Motiv jelena započeo se u kršćanstvu koristiti tek od sredine IV. stoljeća tako da ga već tada nalazimo i na kršćanskom grobu s Kristovim monogramom.⁵⁷⁹ Prikazi jelena u kršćanskoj simbolici posebno se sreću od VI. stoljeća i nastavljaju u istom smislu u VII. stoljeću. Od VIII. stoljeća životinjski likovi, a među njima i jelen, poprimaju uz simbolično i samo ornamentalno značenje.⁵⁸⁰ U XI. i XII. stoljeću očituje se i jedno novo shvaćanje simbolike u umjetnosti. Ono se nadahnjuje na *Svetom pismu*, ali i na drevnoj mitologiji, a posebno se temelji na *Fiziologu* (*Physiologus*). Taj spis je nastao u Aleksandriji oko 200 godine poslije Krista,⁵⁸¹ došao na Zapad pod izmišljenim imenom sv. Ambrozija, i to vjerojatno prije 431. godine, i od tada se počeo s grčkoga prevoditi na mnoge jezike.⁵⁸² Jelen, po *Fiziologu*, usmrćuje zmiju (zmaja).⁵⁸³ U kršćanstvu se

⁵⁷⁷ Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. AMZ Arheološki muzej u Zadru, Zadar, 2007, str. 418, 422. J. Belošević vjeruje da se ovi recipijenti mogu smatrati avarskim kulturnim dobrom “*jer su brojno zastupljeni u avarskim grobovima već od VII. stoljeća, a najbrojniji su u njihovim grobljima VIII. stoljeća na širokim područjima Karpatske kotline*”. (J. Belošević, nav. dj., str. 422-423.)

⁵⁷⁸ S. Buzov, *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. SP, serija III. – sv. 21 za 1991, Split, 1995/1996, str. 55-58..

⁵⁷⁹ Edouard Urech, *Lexikon christlicher Symbole*. Christliche Verlagsanstalt, Konstanz, 1985, str. 102. Usp. Hannelore Sachs – Ernst Badstübner – Helga Neumann, *Erklärendes Wörterbuch zur Christlichen Kunst*. Werner Dausien, Hanau, (bez oznake godine), str. 181.

⁵⁸⁰ Steph. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst. XIV/1901, 9, str. 279-281.

⁵⁸¹ Paul Michel, *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispiel des Zürcher Großmünsterkreuzgangs*. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1979, str. 52.

⁵⁸² S. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst. XV/1902, 2, str. 54-56.

⁵⁸³ Otto Seel, *Der Physiologus*. Artemis, Zürich-München, 1983, str. 26-27.) Usp. Johannes B Bauer-Manfred Hutter-Anneliese Felber, *Lexikon der christlichen Antike*.

drevne prizore lova na jelena tumačilo i kao simboliku dobra i zla. Neki crkveni oci shvaćali su lovca koji lukom i strijelom progoni jelena kao sliku đavla.⁵⁸⁴ Na nekim kršćanskim ukrasima s lovnim prizorima koji potječu iz kraja VI. stoljeća, nije jasno koje se tada značenje pripisivalo lovcu.⁵⁸⁵ Jelen svoje simbolično značenje u kršćanstvu poprima od riječi Psalma 42: *Kao što košuta žudi za izvor-vodom, tako duša moja čezne, Bože, za tobom.*⁵⁸⁶ U kršćanskoj umjetnosti prikazana su dva jelena koja u savršenom miru s obje strane dolaze na izvor ili iz njega smireno piju, a poznat je i jelen kao simbol Krista neprijatelja zmijske koja je znak sotonskih moći.⁵⁸⁷ Dobro, u kršćanskim simbolima metafizičke borbe, zauvijek u konačnici nadvladava zlo, uništava ga, a na srednjovjekovnim prikazima lik zla smrtno se ranjava, ubija.

Dragoslav Srejšović zaključuje da širenje kršćanstva nije nanijelo štete starom vjerovanju u boga čija je sveta životinja jelen i da ono nije unijelo gotovo nikakvih znatnih promjena u stari kult ni na Balkanu. "Zahvaljujući tome mi u današnjim običajima možemo otkriti pokoje staro božanstvo i njegov kult, u ovom slučaju veliko božanstvo vegetacije i smrti, čija je sveta životinja jelen."⁵⁸⁸ Na mogućnost postojanja božanstva jelena pod imenom *Ljeljo* upućuje i postojanje naziva vezanih uz jelena na bosansko-hercegovačkom prostoru. "Na granici između Bosne i Hercegovine, u kotaru Konjica nalazi se planina Visočica sa 1964 visokim vrhom *Ljeljenom*, poznatim *eldoradom* za lovce, jer obiluje *divokozama*. Ta planina odavno mi je poznata, ali tek u posljednje vrijeme, kad sam našao još nekoliko topografskih oznaka istoga korijena, palo mi je na pamet, da bi ime *Ljeljen* moglo imati mitološko značenje... Na tu sam zamisao došao našavši *Ljeljen* kao ime gore na više mjesta u

Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Stuttgart, 1999, str. 175. Jelen koji ubija zmijsku posebno se prikazuje od XI. stoljeća. (Wilhelm Molsdorf, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. II. dopunjeno izdanje, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, 1984, str. 202-203.)

⁵⁸⁴ H. i M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache...*, nav. dj., str. 69.

⁵⁸⁵ Pasquale Testini, *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleocristiana*. U: *L' uomo di fronte al mondo animale*. 1985. Vol. 31, str. 1128-1129.

⁵⁸⁶ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Uredio: Anđelko Badurina. SN Liber - KS – IPU. Zagreb, 1979, str. 296.

⁵⁸⁷ H. i M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache...*, nav. dj., str. 67-69, 105. Usp. J. M. C. Toynebee, *Tierwelt der Antike*. Svezak 17. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1973, str. 132.

⁵⁸⁸ D. Srejšović, *Jelen u našim narodnim običajima*, nav. dj., str. 231-237.

Lov na jelena u pećini Vjetrenica. Iz knjige: Fr. B. Laska, Das Waidwerk in Bosnien und der Hercegovina. Naklada Joh. Leon, Klagenfurt, 1905, str. 63.

Bosni i Hercegovini: tako na pr. na Romaniji Planini kod Mokroga 1321 m visoko Ljeljen-brdo; na granici između Dalmacije i Hercegovine 4 km daleko od Mrcine u Konavlima 983 m visoku Ljeljenu Glavicu; u Hercegovini Leliju Planinu (2070 m), i t. d. Ima i imena mjesta istoga korijena, na pr. selo Ljeljenča u bijeljinskom kotaru u sjeveroistočnoj Bosni; selo Ljeljenica u srezu Mileševo, užička oblast, i t. d.”⁵⁸⁹ Primjere, koje navodi Ivo Pilar nalaze se u Hercegovini i u istočnoj Bosni ne mnogo daleko (na zapadu) od Drine. Ako se navedena sela i brda stvarno odnose na božanstvo u svezi s jelenom onda se može raditi samo o kultu balkanskih starosjeditelja. Nazivi koji asociraju na jelena prevladavaju u Hercegovini, dakle na istom teritoriju na kojemu dominiraju i prikazi jelena na stećcima.

Vladimir Ćorović ističe da se već u obliku stećaka, “bili oni tumbe ili vrsta sarkofaga, oseća nesumnjiv uticaj tehnike starosedelaca. To se vidi, pre svega, u upotrebi kamenog materijala. Stari Sloveni nisu

⁵⁸⁹ Ivo Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju*. U: *Pilar* (IDZ IP), Zagreb, 2007, II/2007, 1/3/, 142. I. Pilar je mislio da se radi o staroslavenskom božanstvu Ljeljo, koga prema njemu spominju dalmatinski pisci iz doba Renesanse spominju uvijek kao sinonim za Amora ili Kupidona. “No sa kompetentne lingvističke strane sam upozoren, da ime vrha Ljeljen ne može potjecati od mitološkoga imena Ljeljo. Ja to kao jezični nestručnjak nemam suda.” (I. Pilar, *ibid.*)

upotrebljavali monolite ili veće blokove kamena ni da prave svoje stanove, a kamoli za nadgrobne znake. Još su manje po njima pisali ili ornamentisali”.⁵⁹⁰ Sam prikaz načina lova na stećcima upućuje vremenski na običaje starobalkanskoga autohtonog stanovništva i to Z. Chavrak naziva “čisto ilirsko-keltskim načinom lova”.⁵⁹¹ Pri utvrđivanju starosti simbolike na stećcima sve više dolazi do izražaja činjenica da su mnogi od simbola na stećcima poznati od prapovijesti. Š. Bešlagić je točno zaključio da “znatan broj naših osnovnih reljefnih motiva vode svoje porijeklo još iz predhistorijskih vremena”.⁵⁹² A. Benac je, među prvima (1953. godine), upozorio na kontinuitet starobalkanske pretkršćanske simbolike. On se u jednoj analizi srednjovjekovnih stećaka od Slivna do Čepikuća u većoj mjeri osvrnuo na simboliku konja, zmije i ptice na stećcima ističući da je konj na sarkofagu iz Provića bez sedla i vodiča, da mu je pokret glave neobičan, a uz to kombiniran sa zmijom. “Poznata je stvar, da je zmija od pradavnih vremena predstavnik htonskog svijeta... J. Kunst npr. smatra, da takve i slične predstave konja označavaju nosioce duša umrlih na drugi svijet. To isto drži i za predstave jelena, i kod toga izričito navodi primjere sa stećaka... Kada uđemo u ilirski krug, naići ćemo na slične predstave konja na japodskim urnama... Idući istim putem kao i kod konja, predstave zmije vidimo i na japodskim urnama... Slične ptice na leđima jelena poznate su iz Uboskog kod Ljubinja, ali u cjelini njihove su predstave nešto rjeđe. J. Kunst... smatra da ptice na leđima jelena iz Uboskog predstavljaju duše umrlih a jeleni nosioce tih duša. Na sanduku iz Topola one ne jašu na jelenima, nego stoje na štitu i oborile su glave. Kao da tu izražavaju žalost. Neobično je zanimljivo, da i na jednoj japodskoj urni vidimo dva govečeta na čijim leđima stoji po jedna ptica... Paralele koje sam naveo s japodskim urnama navode možda na razmišljanje o ilirskoj tradiciji, koja se dugo zadržala u vjerovanjima i umjetničkim predstavama kod naših naroda!”⁵⁹³

⁵⁹⁰ Vladimir Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*. Naše starine. GZZZSK, Sarajevo, 1956, sv. III, str. 143.

⁵⁹¹ Z. Chavrak, *Lovne scene...*, nav. dj., str. 14.

⁵⁹² Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*. VM, Sarajevo, 1982, str. 199, 221, 264, 277.

⁵⁹³ A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*. AHID, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik, 1953, str. 78-80. Dimitrije Sergejevski je svoj posmrtni rad (1965. godine) o problematici “ilirске umjetnosti” zaključio mišljenjem da je posebno važno pitanje “imaju li skulpture na stećcima kakvu vezu (da-

Dva prizora lova na jelena na jednome stećku. Žitomislić. Preuzeto iz knjige: Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije.* Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, slika br. 29.

U svojim brojnim raspravama M. Wenzel zaključuje da su neki od prikaza na stećcima preživjeli ostatci antičkih predkršćanskih vjerovanja koja su preostala u Bosni i Hercegovini do srednjeg vijeka. Kruno Prijatelj zaključuje da se teško oteti dojamu da li su neke od skulptura, kao na primjer lov na jelena iz Novigrada, lovac i ratnik iz Pridrage it.d., “*možda nekima od kompozicija i tema, koje se na stećcima često javljaju, bile samo logičan preludij*”.⁵⁹⁴

Na primjeru prikaza konja na stećcima koji se pojavljuje s jelenom također se radi o starobalkanskoj pretkršćanskoj baštini.⁵⁹⁵ “*Međutim,*

leku, svakako) sa starim ilirskim stanovništvom, njegovom umjetničkom obdarenošću”. (Dimitrije Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*. U: Godišnjak knj. III, CBI, knj. I. ND BiH, Sarajevo, 1965, str. 140.)

⁵⁹⁴ K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*. SP, (Muzej hrvatskih starina JAZU), III. serija, sv. 3, Zagreb, 1954, 68.

⁵⁹⁵ “*Od osobite su važnosti prikazi konja sa konjanikom ili bez konjanika na urnama iz okolice Bihaća, jer njihovo prisustvo na pogrebnim objektima kazuje da je konj i u Ilira igrao veliku ulogu u posmrtnoj simbolici... Konj personificira smrt, on je po-*

ako se pogleda još dalje u prošlost, utvrdiće se da ovakvu pretstavu o bogu konjaniku i demonskom konju nisu doneli sa sobom slovenski narodi iz svoje prapostojbine, a ni da je to originalna religiozna tvorevina naših slovenskih predaka. U to nas uverava obilje arheološkog materijala znatno starijeg datuma od tragova slovenske kulture. To su rimski nadgrobni spomenici, na kojima vrlo često nalazimo pretstave konjanika u pokretu ili mirnom stavu, ili konja usamljenog i u kompoziciji s ljudskim figurama... O ovome nas uveravaju podaci iz dela antičkih pisaca... Od naročitog značaja za poznavanje ilirske religije je natpis iz Lambeze u kome se pominje Medaur, bog i zaštitnik ilirskog grada Risna. Iz te dedikacije se vidi da je bog pretstavljen na konju s kopljem u ruci. U isto vreme treba se setiti i reljefa tračkog konjanika koji su nađeni u našim oblastima... Međutim, pogrešno bi bilo smatrati da su Iliri i Tračani bili tvorci ovakvih religioznih motiva, jer je pretstava božanstva na konju ili boga koji stoji u najužoj vezi s njime dobro poznata iz religija mnogih starijih naroda no što su Iliri i Tračani... Ova očigledna podudarnost motiva s glavnim osobinama konja kakvog nalazimo u našem narodu dopušta da se pretpostavi da naša savremena verovanja i helenska mitologija pripadaju jednom zajedničkom supstratu odakle je još u VIII. i VII. veku s. e. helenski mit stvorio svoje religiozne pretstave koje su se prenosile i širile do naših oblasti... Sada postaje jasno da sve varijante ovog motiva pripadaju ustvari jednom istom supstratu, koji se formira već u doba evropske praistorije na Balkanu i srednje heladske i mikenske kulture u helenskim oblastima.”⁵⁹⁶

I česti motivi kola s jelenom na stećcima također potvrđuju njihov pretkršćanski simbolični smisao. Na kamenoj urni iz Ribića (V. – VI. stoljeće prije Kr.) urezan je crtež koji prikazuje povorku od pet žena koje se drže za ruke. To je, prema A. Stipčeviću, najstariji prikaz plesa, i to pogrebnog, na “ilirskom” tlu. A. Stipčević navodi da sličnih pogrebnih plesova ima i na “ilirskim” spomenicima iz rimskog doba, a da ima

*vezan sa demonima podzemlja. Stoga se i njegov lik tako često vidi na grčkim i rimskim nadgrobnim spomenicima. Po vrlo raširenom vjerovanju sama smrt jaši na konju, jednako kao i pokojnik na putu u zagrobni život. Osim toga, konj personificira dušu pokojnika - on je, drugim riječima - sam pokojnik.” (A. Stipčević, *Kulturni simboli*, nav. dj., str. 61-63.)*

⁵⁹⁶ Danica Nikolić, *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa Antika. FFS, god. IX, Skoplje, 1959, str. 277-283.

mного prikaza plesača i na prapovijesnim “ilirskim” spomenicima.⁵⁹⁷ Već oblik kola na stećcima ide u prilog mišljenju da je posrijedi posmrtno (“naopako”) kolo.⁵⁹⁸ “Kolo naopako se u narodnim pesmama uvek pominje povodom smrti nekog lica. U Bosni je zabeleženo da se pogreb propraćao igranjem žalostivog kola koje se igralo u pravcu suprotnom od onoga u kome se igralo u veselim prilikama. Ovo je savremeni odjek tradicije najstarijih vremena čija verovanja su dobila svoje daleke odjeke u našim narodnim pesmama.”⁵⁹⁹ Olivera Mladenović je zaključila da se htonski karakter kola na stećcima ne može poricati, čak ni onda kad je kolo prikazano u živom pokretu, i da kolo valja promatrati zajedno sa scenama turnira, lova, viteških igara, jer je baš ta široka povezanost svih vrsta igara “obredna potpunost” koja se vidi u pogrebnim ceremonijama mnogih naroda.⁶⁰⁰ U istočnoj Bosni i Hercegovini poznato je *Ljeljenovo kolo*, a kako je u tim krajevima ljeljen narodni naziv za jelena, to je *Ljeljenovo kolo* zapravo jelenovo kolo.⁶⁰¹ S. Zečević napominje da se današnje Ljeljenovo kolo može smatrati survivalom igara htonskog rituala naših predaka. “Oblik igre i pravac njenog kretanja takođe u sebi nose htonske

⁵⁹⁷ A. Stipčević, *Iliri*. Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 231. Prikazano kolo na urni iz Ribića “kreće se slijeva nadesno i prema tome pripada tipu tzv. naopakih kola, koja se inače plešu... nad grobovima, odnosno uopće u vezi sa smrću”. (A. Stipčević, *Kultni simboli*, nav. dj., str. 83-85.) “Manje vedro djeluju kola koja se kreću prema zapadu. To se bez dvojbe najbolje očituje u pogrebnoj povorci žena prikazanoj na urni iz Ribića kod Bihaća, s izrazitom orijentacijom put zalaska sunca. Te su japodske žene isto tako okrenule svoje kolo ‘naopako’ kao što to čine današnje žene Bosne i Hercegovine i Crne Gore kad oplakuju svoje pokojnike.” (Ana Maletić. *Povijest plesa starih civilizacija*. MH, Zagreb, 2002, str. 260-261.)

⁵⁹⁸ Pravac kretanja kola nije uvijek moguće utvrditi, i to posebno zbog toga što žene imaju duge haljine, pa se ne vide njihove noge, a u muškarca jedna noga ima pravac udesno, a druga ulijevo. (Š. Bešlagić, *Popovo*. Nav. dj., str. 77.) Usp. Luko Zore, *Bosanski grobovi*. U: “Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1880-81. U Dubrovniku Tiskom Dragutina Pretnera 1881.” Str. 3-20.

⁵⁹⁹ Slobodan Zečević, *Igre našeg posmrtnog rituala*. Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb, 1966, str. 380. Usp. Jelena Dopuđa, *Narodne igre u vezi sa smrti*. (Primjeri iz Bosne i Hercegovine). Rad XI. Kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb, 1966, str. 360-374.

⁶⁰⁰ O. Mladenović, *Kolo u Južnih Slovena*. SANU, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1973, str. 44.

⁶⁰¹ Slobodan Zečević, *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo, sv. 9-10 za 1964, Beograd, 1964, str. 702.

karakteristike. Na kraju kola suprotnom od kolovođe, dvoje igrača naprave kapije od uzdignutih ruku a kolovođa kroz ovu kapiju provlači celo kolo, sve dok se kolo ne zaplete. Posle toga, igranjem u suprotnom pravcu, kolo se raspliće... Prema rezultatima proučavanja istorije igre, ovaj motiv ima značenje obnavljanja života... Stoga ovaj motiv u Ljeljenovom kolu jasno ukazuje da je njegovo poreklo u mrtvačkom ritualu... Na jednoj predstavi igre na stećku, lepo se vide igrači koji se provlače kroz kapiju od uzdignutih ruku, dok žene stoje sa strane čupajući kose, tužeći i pjevajući igračima.”⁶⁰² M. Wenzel posebno spominje da postoji jedno kolo, u kome tri plesačice nose između sebe bukete cvijeće, a kolovođa nosi mač. “Izvode ga Vlasi u Dubokom, istočno od Beograda prema rumunjskoj granici. Kolo je sastavljeno od tri djevojke i tri mladića. Ono se izvodi svake godine na Duhove za duše pokojnika, a treba da posluži za dobrobit i utjehu mrtvima. Postoji podatak o tome da kolo služi kao vođa duši na njenom putu na onaj svijet. Već smo spomenuli da ovu istu funkciju vođenja duše može imati usamljeni jelen.”⁶⁰³

* * *

Simbolično značenje gotovo svih prikaza jelena na stećcima pretkršćansko je i pripada starobalkanskom autohtonom stanovništvu. Na temelju uvjerenja da su mitologije istočnih i zapadnih Slavena gotovo identične još neki pojedinci nameću gotovo kao dogmu nikad dokazanu pretpostavku da postoji i zajednička slavenska mitologija, koja dominira i na Balkanu. “Iz toga je... izvučen ‘prirodan’ zaključak kako je i mitologija Južnih Slovena jednaka mitologiji Istočnih, odnosno Zapadnih Slovena, što se čini pogrešnim. Naime, u mitskom i religijskom promišljanju Južnih Slovena, mislim da su veoma prisutni i prepoznatljivi natrunci mitskog promišljanja starosedelaca Balkana: Tračana, Ilira, Kelta, Grka, Rimljana.”⁶⁰⁴ Besmisleno je poslije antropoloških i antropogenetičkih utvrđenja vjerovati da su malobrojniji doseljenici mogli brojčano mnogo nadmoćnijim starosjediteljima nametnuti svoja vjerovanja. Aleksandar Gura u monografiji o simbolici životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji točno navodi da “predstave lisice, losa, jelena i divo-

⁶⁰² S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, nav. dj., str. 703, 705, 707-710.

⁶⁰³ M. Wenzel, *Ukrasni motivi...*, nav. dj., str. 348.

⁶⁰⁴ Nenad Ljubinković, *Mitološki rečnik Stanojevićeve Enciklopedije*. U: Petar Bulat-Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik*. SKZ, Beograd, 2007, str. 12.

koze relativno su slabo odražene u slavenskim mitološkim predstavama, mada čine popularne folklorne likove (delimično takođe i obredne), te ih zato posebno ne razmatramo”.⁶⁰⁵ Prikazi jelena na Balkanu koji se datiraju u prapovijest i u antičko doba posve su identični onima na srednjovjekovnim stećcima. Ta činjenica nedvojbeno dokazuje da je njihovo kulturno značenje na Balkanu stoljećima neprekinuto nastavljeno, odnosno da nije doneseno od doseljenih *Sklavina*.⁶⁰⁶ U potomaka starobalkanskih starijeditelja preživjelo je premnogo ostataka nekadašnje nesklavinske tradicijske kulture.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ A. Gura, *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Nakladnici: Brimo – Logos – Aleksandrija, Beograd, 2005, str. 89.

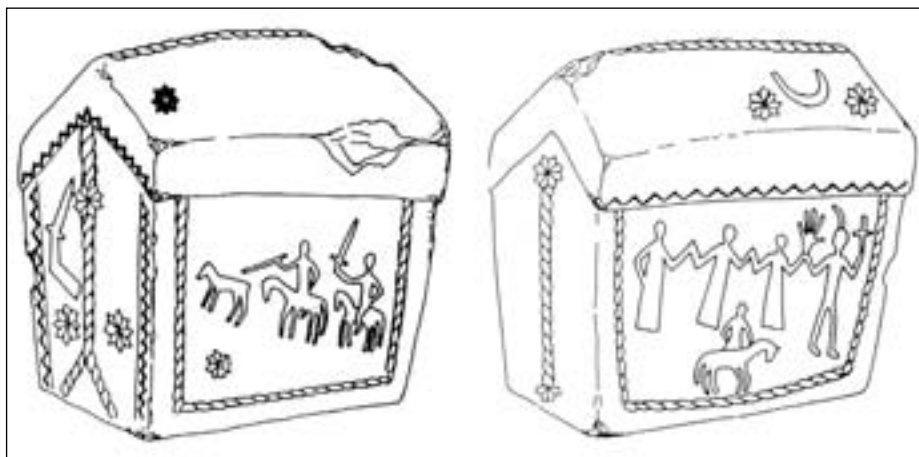
⁶⁰⁶ Neki autori o problematici jelena u Hrvata pišu na gotovo beletristički način. Tako Marija Novak tvrdi kako smo “sigurni da je *ljeljenovo kolo (pletikolo) obredno kolo, kulturno kolo za plodnost, mišljenja smo da je na spomenutim stećcima prikazano ‘božansko kolo’ za koje se može reći da pripada pretkršćanstvu, ali i da je kolo na stećcima odraz nove vjere Hrvata-kršćanstva, i to uzevši u obzir upravo jelena (koji je zauzimao značajno mjesto u kulturi Hrvata prije pokrštavanja, a i kršćanstvo mu pridaje veliko značenje) i križ, pa je to ujedno i nebesko kolo, kako ga primjereno i prikladno naziva Škobalj*”. (M. Novak, *Tragovi hrvatske mitologije*. IEF, Zagreb, 2007, str. 221.) Kolo na stećcima nema veze s kršćanstvom, a o ulozi jelena u kulturi Hrvata prije pokrštenja ne znamo apsolutno ništa. Jelenji parošci u starohrvatskom groblju na Ždrijacu su, po J. Beloševiću, avarsko kulturno dobro. M. Novak o jelenu piše i ovako: “*Rekli smo da je boginja Ljelja Perunova kći pa je tako moguće da je i Ljeljo Perunov sin. Dakle, Ljelja i Ljeljo su braća. Jesu li oni istodobno i rođeni, teško je razabrati iz vjerovanja De vudri strela, tam rastu ljeljuje! S obzirom na ljeljuju koja može biti i ljljan, nije teško zaključiti da je i Ljeljo dobio ime po biljci ljeljuji/ljljanu, zvanj i perunika. Prema tome, kako je boginja Ljelja/Perunika, tako može biti i Ljeljo/Perunko iako za to nismo našli potvrde. Čak bi se moglo pomisliti da su blizanci jer u navedenom vjerovanju drugi dio rečenice označava množinu ‘rastu ljeljuje’. Imena Perunika i Perunko mogući su hipokoristici jer se radio o Perunovoj djeci... Došli smo do spoznaje da su poganska imena Perunove djece Ljeljo i Ljelja u kršćanskom razdoblju zamijenjena imenima Jura i Mara. Kod nekih slavenskih naroda, prema Katičiću i Belaju, Jura je naslijedio Jarila, međutim, u hrvatskoj tradiciji Jarilo se ne spominje.*” (M. Novak, *Tragovi...*, nav. dj., str. 311.) Na ovakove hrvatske primjere može se primijeniti mišljenje B. Hrabaka: “*Prijateljski bih Vam savetovao da ne pridajete veliku pažnju radovima etnologa, pogotovo beogradskih, jer oni nisu osposobljeni za istraživanje, nego su tipični kompilatori.*” (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 7. prosinca 2008.)

⁶⁰⁷ Usp. Dragoslav Antonijević, *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine*. Zbornik referata međunarodnog simpozijuma “Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi”. Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Izdao: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 71-83.

3.

SMISAO SIMBOLIKE JELENA NA STEĆCIMA

Za ljude tradicionalnih kultura svijet je prostorno-vremensko jedinstvo.⁶⁰⁸ Primitivnom mentalitetu su smrt i uskrsnuće nedjeljiva cjelina⁶⁰⁹ i zato se smrt ne shvaća kao zlo, odnosno kao uništenje svega. Vjerovanje u zagrobni život “*nerazdvojni je deo učenja o dvojnoj prirodi ljudskog bića, čije se jedinstvo smrću razdvaja na smrtno telo i dugovečnu ili besmrtnu sen, odnosno dušu koja, kao duhovno načelo, nastavlja bestelesni, zagrobni život na zemlji, u podzemlju, na nebu ili na nekom nebeskom telu.*”⁶¹⁰ Prema općeraširenom shvaćanju, u svakom čovjeku

Stećak Herka Kustražića. Muzej HAS-a u Splitu. Crteži Branka Penđera (Arheološki muzej u Splitu). Preuzeto iz: M. Lozo, *Dva stećka iz Ciste.* Imotska krajina. Broj od 1. IV. 1985, str. 8.

⁶⁰⁸ Jean Servier, *L'uomo e l'invisibile.* Rusconi, Milano, 1973, str. 325,465.

⁶⁰⁹ D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima.* Nav. dj., str. 235.

⁶¹⁰ Dragoljub Dragojlović, *Paganizam i hrišćanstvo u Srba.* Nakladnici: Službeni glasnik - Politika, Beograd, 2008, str. 351, 402. “*Narod nije imao određenu predstavu o duši... Pridavani su joj telesno obličje, veličina i osobine njegovog vlasnika, ona je bila njegov duplikat... Paralelno s verovanjima o prelazu duše na onaj svet, živelo je i verovanje da duša večito boravi u blizini mesta gdje je pokopano telo ili oko stvari koje su pripadale pokojniku... Ii samostalno nastavljala put u svet duša... Starije verovanje da na drugi svet odlazi i pokojnikovo telo vidi se iz priloga materijalnih dobara koji su se pri sahrani stavljali u kovčeg ili u grob: štap, duvan, toaletni pribor (brijač, sapun) i slično.*” (Slobodan Zečević, *Kult mrtvih kod Srba.* Vuk Karadžić, Beograd-Etnografski muzej, Beograd. Beograd, 1982, str. 10-104.)

postoji jedno nematerijalno, nevidljivo 'biće' koje je njegova bit i čini ga živim i aktivnim, i to se 'biće' svuda nazivalo dušom.⁶¹¹ Duša napušta tijelo kada čovjek umre i odlazi na "onaj svijet", "drugi svijet", "donji svijet", "donju zemlju".⁶¹² Valerius Maximus (prva polovina I. stoljeća poslije Kr.) ironizira Gale zato jer pozajmljuju novac tako da im bude vraćen na drugom svijetu vjerujući da je "duša besmrtna".⁶¹³

Jelen se na stećcima ne može shvaćati u kršćanskom smislu⁶¹⁴ ili, kako to misli Georg Wild, kao simbol obnove osobe kroz krštenje.⁶¹⁵ Prikazi jelena na stećcima vezani su s pretkršćanskim shvaćanjem smrti. "Većina predstava lova na jelena na stećcima okrenuta je prema zapadu. Ako je scena na sjevernoj strani spomenika, jelen odvodi lovca desno. Ako je scena na južnoj strani, jelen ga odvodi lijevo. Najmarkantniji primjer ovog manira vidimo na jednom stećku iz Bekavaca u Lovreću kod Imotskog, gdje je ista scena prikazana na obje strane spomenika, jednom okrenuta nadesno, drugi put nalijevo. U oba slučaja jelen odvodi lovca na zapad."⁶¹⁶ Poznato je da je zapadna strana, na koju ide jelen na stećci-

⁶¹¹ Dušan Bandić, *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Nolit. Beograd, 1991, str. 246-250.

⁶¹² Petar Bulat - Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik*. Nav.dj., , str. 35, 52, 112.

⁶¹³ Alexander MacBain, *Keltska mitologija i religija*. Zajednica književnih klubova Srbije, Beograd, 1989, str. 80.

⁶¹⁴ "Usamljeni jelen je simbol pravedne duše, a čak i samog Isusa... Onda i pretstava lov na jelena, koju smo ubrojali u 'profane slike', može isto biti protumačena kao verski simbol. Motiv napadnutog jelena - 'cervo assalito' poznat je na starohrišćanskim spomenicima od VI. do IX. veka. Slika lova može da simboliše čovečju dušu (jelena) napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova (lovačkih pasa)." (Aleksandar Solovjev, *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. GID BiH, VM, godina VIII, Sarajevo, 1956, str. 55-57.) A. Solovjev je, kao profesor u Ženevi, na isti način uvjeravao inozemnu znanstvenu javnost: "Die Hirschjagd, die auch ziemlich selten vorkommt, dürfte gleichfalls einen tieferen symbolischen Sinn haben. Der Hirsch kommt auch allein vor und ist bekanntlich ein frühchristliches Symbol der von ihren Sünden verfolgten Menschenseele." (Alexander V. Soloviev, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den süd-slawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. Izdanje: *Südosteuropa Schriften der Südosteuropa Gesellschaft*, München, 1959, str. 188.) Pretpostavke A. Solovjeva opširnije je izložila i kritički komentirala Zrinka Štimac. (Z. Štimac, *Die bosnische Kirche. Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs*. Peter Lang. Frankfurt am Main, 2004, str. 96-117, 122-123.)

⁶¹⁵ G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner, Wiesbaden, 1970, str. 30-35.

⁶¹⁶ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. Nav. dj., str. 397-398.

ma, strana smrti.⁶¹⁷ Posebno je važno da nema gotovo ni jednog primjera da je jelen prikazan ubijen ili da je posrnuo smrtno ranjen, već je uvijek prikazan s visoko uzdignutom glavom.⁶¹⁸ Lovci na stećcima upravljaju svoja koplja prema jelenu, ali tako da ga gotovo i ne ranjavaju. “*Nebrojene scene lova na jelena ukrašavaju stećke. Uvijek je jelen progonjen; nikad nije taknut strijelom ili kopljem koje mu prijete. (Osim na jednom stećku u vrtu Muzeja u Sarajevu: na stećku čiji se stil dosta razlikuje od stila ostalih stećaka koje obično nalazimo.) Ovo daje povoda mišljenju da ove scene imaju skriveno značenje i da simbolika lova na jelene ima neko posebno značenje. Na kapitelima romanskih crkava mnogobrojne su predstave jelena: često je on prikazan ranjen strijelom koju je odapeo kentaur. To izgleda normalno kad se radi o pravom lovu. Jedna druga umjetnost mnogo je predstavljala jelena koga love i koga vidimo kako ga gone, pritiješnjenog i ranjenog: parćanska i sasanidska umjetnost... U galo-rimskoj umjetnosti, kao i u sasanidskoj umjetnosti, jelen je jedna od mnogih životinja koje se love. Naprotiv, na stećcima, jelen je gotovo uvijek jedina životinja koja ima tu ulogu.*”⁶¹⁹ Jelen, u prikazima lova na jelena na stećcima nikad nije smrtno ranjen ni ubijen. On je vezan sa smrću, ali ta se smrt u metafizičkom smislu ne shvaća kao prestanak sve ljudske egzistencije. Konjanik koji na konju s kopljem lovi jelena prikaz je smrti, a sam jelen simbolizira ili odvodi neumrlu dušu pokojnika. Pretkršćanska simbolika mogla se sačuvati do kasnoga srednjeg vijeka. Poznati su neki od majstora koji su ukrasivali stećke. Oni su bili klesari, ali i dijaci koji su mogli biti upućeni u značenje starodrevne simbolike jer nema iznimaka u njihovim prikazima strane smrti ni u lovu na jelena koji nikad ne biva smrtno ranjen. Važna je činjenica i da dio Vlaha koji je doseljivao iz jugoistočnog Balkana u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu nije bio kristijaniziran.⁶²⁰ Papa Grgur IX. u pismu kralju Beli IV. od 14. XI.

⁶¹⁷ “Istok uvek označava život, zapad smrt... Istočna ili desna strana znače još i zdravlje, plodnost, rađanje muške dece, jagnjenje ovaca, blagostanje, slobodu, mir, sreću. Zapadna, leva strana znači bolest, jalovost, rađanje ženske dece, rađanje ovolova, nemaštinu, ropstvo, rat, nesreću.” (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 104.)

⁶¹⁸ Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. Nav. dj., str. 330.

⁶¹⁹ Jean Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, 1965, str. 25-30.

⁶²⁰ Važan je Lopašićev podatak da Vlaha, koji su se pojavili na početku XVI. st. oko dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča, hvale 1530. godine ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i građani bihaćki moleći generala Katzianera “*da ih*

1234. godine navodi “*da Vlasi, iako se imenom smatraju kršćanima... imaju običaje i obrede koje su kršćanskom imenu neprijateljski*”.⁶²¹ Papa Grgur XI. 1372. godine piše franjevcima u Bosni da obraćaju Vlahe koji stanuju pod šatorima i po pašnjacima (“*Wlachorum... quorum nonnulli in pascuis et tentoriis habitant...*”).⁶²² U jednoj dokumentaciji o imenima hercegovačkih Vlaha sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća navodi se 156 imena i “*analiza pokazuje da su nesrpskohrvatska, romanska imena pravi izuzetak (Bil, Bol, Baleta, Bul)*”, a posebno je značajno da od toga imamo samo 14 kršćanskih imena.⁶²³ Većina doseljenih Vlaha, posebno u Hercegovini, bila je pravoslavne, “*grčke vjere*” po kojoj su oni nazivani i Grci.⁶²⁴ Iz *Sumarnog popisa Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* može se zaključiti da je vjerska struktura do tada bila očito krstjanska i kršćanska, katolička. “*Zapravo u ovo vrijeme pravoslavlja u Bosni nije bilo. Tek negdje po istočnim granicama Bosne, gotovo samo kao enklave, ali i ti pravoslavci su pretežno Vlasi.*”⁶²⁵

primi u kršćanstvo”. Ti isti Vlasi naseljeni su poslije u Žumberku. (Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943, str. 17.)

⁶²¹ Z. Mirdita, *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, str. 78-80.

⁶²² M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. 128.

⁶²³ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. I. Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 192.

⁶²⁴ “Karta (zemljopisnog rasprostiranja ovog termina, op. I. M.) ujedno pokazuje da su predanja o grčkom stanovništvu najbrojnija u onim dinarskim predjelima u kojima je, i prema istorijskim izvorima, bilo najgušće naseljeno vlaško stanovništvo: u Crnoj Gori, u Hercegovini, u slivu Ibra, u Starom Vlahu, sve do Drine i Romanije, a zatim i u drugim dinarskim krajevima, gdje su također utvrđeni znatni tragovi vlašskog elementa i vlaških migracija, sve do Istre i ostrva Krka.” (Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 234-235. Usp. i Vlajko Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. GZM, Etnologija, n. s., tom XX/XXI, za 1965/66, Sarajevo, 1966, str. 5-54.) Naziv “*grčka groblja*” za nekropole stećaka bio je udomaćen i u XIX. stoljeću. “*Das Popovo polje ist an Alterthümern un-gemein reich. Bei jedem Dorfe ohne Ausnahme findet man alterthümliche Gräber, die im Volksmunde ‚griechische Gräber‘ (grčko groblje) genannt...*” (Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. II. izdanje, Verlag Dietrich Reimer, Berlin, 1897, str. 368.) Isti naziv (“*grčko greblje*”) spominje i Eduard Kählig (E. Kählig, *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Herzegovina*. “Hofbuchdruckerei Carl Fromme in Wien”. Poseban otisak, 1895, str. 19.)

⁶²⁵ Aličić, S. Ahmed. (“Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio”), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*.

Stećak Vladne Kustražić. Cista Velika. Snimio Marijan Lozo.

Kristijaniziranje Vlaha bilo je površno.⁶²⁶ Ovo je razlog da u pojedinim dijelovima nekadašnje Bosne i Hercegovine ima manje stećaka vezanih uz katoličke crkve. U kraškom području zemlje Pavlovića stećci su smješteni na dalekim visoravnima kao i u njihovim poljima i šumi. *“Neizbežno i skoro redovno vezani su za praistorijske kamene tumule, ponekad uz gradine ili glavice, ali i uz antičke ruševine ili ostatke nekadašnjih sednjovekovnih crkava, ... Ali najčešće, nebrojeno puta leže uz pravoslavna groblja i crkvice i sasvim izuzetno uz katolička groblja sa odgovarajućim crkvicama, što naročito važi za groblja u Konavlima (Plat, Cavtat, Brotnjice).”*⁶²⁷

B. Hrabak dobro primjećuje da ne treba mnogo insistirati na religioznoj pripadnosti stočara. *“Na celom Balkanskom poluotoku stočari*

Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008, str. XXIV. (Aličić potcrtao u citatu.)

⁶²⁶ I u naroda na Zapadu, dugo poslije kristijaniziranja, preživljavale su mnoge “poganske” tradicije. Usp. Pasquale Testini, *Archeologia cristiana*. Edipuglia, Bari, 1980, str. 140-149.

⁶²⁷ Nada Miletić, *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića*. U: *Zemlje Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi knjiga V. Odjeljenje društvenih nauka knjiga 7. Banja Luka-Srpsko Sarajevo, 2003, str. 467- 468.

(Vlasi) obrazovali su se u zajednice u IX stoleću. Tada hrišćanska crkva još nije bila podeljena. No, ni mnogo kasnije, u drugoj polovini XV st. u Hercegovini nema sveštenika u katunima (staništima transhumanskih, ne nomadskih, stočara), i tek kad su se obrazovala plemena ili skupine istoimenih katuna, sveštenik je bio član vrhuške plemenske organizacije i obično je pripadao mlađim članovima vladajuće porodice. Ako bi pravoslavni Vlasi došli kao naseljenici u katolički kraj, preko noći su postajali katolici, jer nisu manje grupe imale svoje sveštenike za obrede. Načelno govoreći, pravoslavlje je primitivnom svetu bilo bliže od feudalnoga katoličanstva, i to naročito zato što je ortodoksija, da bi postala narodna konfesija, upila mnoge ranije običaje naroda, tako da se svet u toj veri lakše osećao, nego u strogoj dogmatici katoličanstva. Što se tiče poganstva, njegovo vreme, bar za istočno Zahumlje, je prošlo i pre 1300. godine. Stočari su zadržali dosta poganskih običaja, ali su oni ugrađeni u pravoslavlje.”⁶²⁸

Slobodan Zečević zaključuje da je kult mrtvih i samrtni ritual kod vlaške etničke grupe u istočnoj Srbiji očuvao arhaične elemente, da je veoma razvijen tako da može biti jedan od putokaza za upoznavanje ranijih vjerovanja drugih etničkih grupa i da analiza pokazuje kako je ta tradicija do naših dana sačuvala mnoštvo nazora koji potječu iz pretkršćanske epohe.⁶²⁹

Znakovit je i prikaz mjeseca na stećcima. Bitno je shvatiti da je mjesec simbol života i smrti. U našem, ali u mnogim drugim narodima,

⁶²⁸ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.

⁶²⁹ S. Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*, nav. dj., str. 101-104. “Shema smrti i uskrsnuća u stočarskim dramskim misterijama ističe čoveka koji pobeđuje smrt i pretvara je u obred prelaska. Drugim rečima, uvek se umire, smrt je kao neka vrhovna inicijacija, kao početak nove duhovne egzistencije. Trajanje, smrt i obnavljanje (ponovno rađanje) uzimaju se kao tri trenutka jedne iste misterije, a celokupan duhovni napor arhaičnog čoveka sastoji se u tome da pokaže kako između ovih trenutaka ne sme postojati prekid... Tako veruju da im preci mogu sačuvati stoku od bolesti, a takođe i podariti im velike prinose i izobilje u stoci. I pored fizičke smrti, pokojnik fiktivno zadržava svu vlast i ulogu zaštitnika, pogotovo ako je bio domaćin i glava porodice... Antički sloj u pogrebnim običajima stočara je živ... Međutim, biblijska predstava o duši nije očigledno svojina stočara. Reč je o predstavama koje nose sasvim druge osobine, o duši kao materijalizovanoj kategoriji koja se različito manifestuje: u ‘disanju’, ‘krvi’, ‘senci’ i ‘životu’. Koreni ovih predstava, kao što je poznato, javljaju se u veoma ranim stadijumima razvoja religijske misli, daleko pre hrišćanske ideologije.” (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 68-69, 138-140.)

mjesec je simbol umiranja kada se ne vidi na nebu za “mijene” (u Hrvata “mine”), ali isto tako i ponovnog nastajanja za “mlađaka”. Mjesec u narodnom vjerovanju dok raste u prvoj četvrti emanira snagu i plodnost na ljude i prirodu, što kulminira za punog mjeseca, a onda opada za posljednje četvrti. To je razlog da se simboli mjeseca javljaju posvuda, uključujući i groblja, gdje je na nadgrobnim pločama prikazan kao simbol smrti, ali i kao simbol ponovnog rođenja.⁶³⁰ U istom smislu se uz mjesec na stećcima pojavljuje i Venera, koja je večernja, ali i jutarnja zvijezda (danica).⁶³¹

Da Vlasi i drugi koji su podizali i ukrasivali stećke nisu bili u potpunosti kristijanizirani, potvrđuje i njihov običaj polaganja priloga uz pokojnike. U doba stećaka nastavljen je stari običaj ostavljanja priloga uz mrtvace, pa je tako “*u rakama nađen znatan broj raznovrsnih predmeta od metala, tekstila, keramike i kože, a bilo je i novčića. Relativno dosta je nađeno naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i od čistog zlata*”.⁶³²

Tonči Burić je analizirao pojavu grobnih priloga u grobovima pojedinih grobalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku na prostorima sjeverozapadnoga i središnjeg Balkana i zaključio: “*Samu pojavu boca i čaša u grobovima na grobljima koja nisu pripadala Vlasima, moguće je povezati s njihovim utjecajima na pojedine oblasti u vrijeme njihove ekspanzije na zapad (Putalj u splitskom distriktu) ili zbog blizine izvornih vlaških područja (donje Podunavlje)... Budući da starohrvatski poganski horizont ranoga srednjeg vijeka, kao ni druge slavenske, nije moguće dovesti u izravnu vezu s Vlasima i njihovim pogrebnim običajima, pre-*

⁶³⁰ Detaljnije usp. Nenad Cambi – Heinrich i Ingrid Kusch- Ivan Mužić, *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 179. Usp. i: Miloš Marjanović, *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim verovanjima i običajima*. Etno-kulturološki zbornik, knjiga III, Svrljig, 1977, str. 109-115. (O značenju mjeseca na stećcima objavljuju se u novijoj literaturi i čiste fantazije, koje ne zaslužuju spomen.)

⁶³¹ Vitezović u svojoj *Stemmatografiji* tumači osmokraku zlatnu zvijezdu, koja se uz mjesec nalazi na grbu Humske zemlje, kao znak Venere.
“Desnica gola mi drži, u grbu svom, krivošu sablju,
Mjesec je vjernosti svjedok i ove Venere luč.
Venera družica Martu, mjesecu mijenom je slična,
Stog nam i junački narod prati promjenljiva kob.
(Emilij Laszowski, *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Nova serija, svezak XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219.)

⁶³² Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 168.

ostaje jedino povezati te vlaške rituale s kasnoantičkim obredom, posebice stoga jer su Vlasi izvorno romanofoni živalj koji se u svojoj ranijoj etnogenezi direktno naslanja na romanizirane populacije kasne antike u rimskim provincijama na Balkanu.”⁶³³ Maja Petrinec posebno navodi nalaze objavljene u literaturi “da su u više slučajeva registrirane pogrebne gozbe (ptičje kosti, garež) kao dio tipičnoga poganskog pogrebnog ritusa upravo na grobljima pod stećcima (Grborezi-Mramorje, Trilj-Borinovi), ali i nekim drugim kasnosrednjovjekovnim grobljima (Šopot kod Benkovca)”. Ove pojave, prema M. Petrinec, upućuju na mogući utjecaj novodoseljenih skupina Vlaha, koji se od XIII. stoljeća nadalje sve češće spominju u povijesnim vrelima, ali je pravo polazište za rješenje ove problematike upravo autoričino upozorenje da je, primjerice, običaj “polaganja posuđa za piće u grobove, i to vrlo često upravo uz glavu pokojnika” posebno poznat i u antici.⁶³⁴ Nema potvrde da je običaj polaganja priloga u grobovima na teritoriju stare hrvatske države nastao pod utjecajem doseljanih Vlaha. Običaj polaganja priloga u starohrvatskim grobovima, ako je u Hrvata nastao na Balkanu, mogao je od njih prvotno biti preuzet samo od starosjeditelja koji su tako običavali u predantičko i antičko doba. Japodi, koji se pokapaju u kontinuitetu na istim mjestima od kasnog brončanog doba do dolaska Rimljana, a negdje i poslije rimske okupacije, pored “pokojnika prilagali (su) darove u hrani i piću”.⁶³⁵ U grobovima (arheološki posebno vrijednog groblja) na Ždrijacu u Ninu vrlo su brojni prilozima.⁶³⁶

Polaganje priloga uz pokojnika zadržalo se u Bosni do kraja XIX. stoljeća i ono se ne može vezati samo uz Vlahe, niti samo uz njihov utjecaj. Adolf Strausz je u drugoj polovini XIX. stoljeća, obilazeći Bosnu, zaključio da su se u narodu zadržali stoljećima mnogi poganski običaji, a posebno uvjerenje da pokojnik nastavlja živjeti tjelesno i poslije smrti

⁶³³ T. Burić, *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozima u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. HA, sv./vol. 14., Pula, 2006., str. 225-237.) Usp. Tonči Burić, *Sv. Juraj od Putalja*. (Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić), MHAS, Split, 2001, str. 254-255.

⁶³⁴ M. Petrinec, *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Katalog izložbe Stećci*. Nav.dj., str. 263.

⁶³⁵ Boris Olujić, *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. HSN, Zagreb, 2002, str. 64, 82.

⁶³⁶ Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. AMZ, Zadar, 2007, str. 32.

i da mu zato nose hranu i piće na grob.⁶³⁷ Branko Đaković navodi kao primjer knjigu Luke Ilića Oriovčanina *Narodni Slavonski običaji* (izdana u Zagrebu 1846.) u kojoj se spominje “običaj ‘sahranjivanja’ duvankese, novca, jedaćeg pribora, ‘vekovite lampe’ i sl. uz umrloga”.⁶³⁸ U Bosni je preostao običaj (zabilježen 1908. godine) da živi, kada netko umre, nose

⁶³⁷ “Manchmal kann man geradezu heidnische Gebräuche beobachten, die sich in einer so dummen Art offenbaren und so wenig poetisch sind, dass man staunen muss, wie sich diese durch Jahrhunderte erhalten konnten. Sie glauben heili, dass der Verstorbene nach dem Tode weiterlebt, aber nicht blos bezüglich seiner Seele, sondern sowie im ersten Leben mit dem ursprünglichen Körper. Daher kommt es, dass die Familie ihren Todten lange Zeit Speise und Trank auf’s Grab stellt, wie wenn der Leichnam vom Neuen schmausen könnte. Die Zauberei der Frauen ist bei den Griechisch - Orientalen am weitesten ausgebildet. Sie beginnt bei der Geburt und zeigt sich bei der Heirat, dem Gebären, bei Krankheit und jedem Familienereignisse, beim Tode und selbst nach dem Tode... Am Tage nach dem Begräbnisse tragen die Weiber dem Todten Speise und Trank hinaus und schütten es aufs Grab, damit der Todte genieße, denn sie sind heilig davon überzeugt, dass der Todte dasselbe Bedürfniss nach Speise habe, wie der Lebendige. An den Gedenktagen für die Todten, deren es mehrere im Jahre gibt, besuchen die Verwandten ebenfalls mit verschiedenen Speisen ihre Todten, zünden dort viele kleine Kerzen an, beten und singen. In zahlreichen Gegenden tragen sie mit Wasser und Wein gefüllte Gefässe zum Grabe und stellen sie mit dem Wunsche ‘Bog da prosti’ dem Todten zur Verfügung. Je mehr Getränke und Speisen sie in den Friedhof tragen, umso mehr glauben sie, der dem Todten gebührenden Liebe und Pietät Genüge gethan zu haben. All’ dies sind noch Ueberreste des Heidenthums, welche der christliche Glaube bei ihnen nicht ganz ausrotten konnte. Sie passen sogar die christlichen Heiligen möglichst den heidnischen Gepflogenheiten an und sie versehen sie mit tausend Eigenschaften, welche die entsprechenden heidnischen Götter besaßen.” (A. Strausz, *Bosnien Land und Leute. Historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. I. svezak, Wien, Carl Gerold’s Sohn, 1882, str. 261-263.)

⁶³⁸ “Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju... S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život (‘na onome svijetu’, ‘na nebu’, katkad ‘da ima u zagrobnom životu’) koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran... Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran... Prilozi kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl., a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna-sjeverozapad-

na groblje jelo i piće, dok je u Hercegovini taj običaj ranije nestao.⁶³⁹ Katolički seljački puk u Bosni je još u XX. stoljeću vjerovao u “*ukazivanje pokojnika, prema kojima je uz strah povezano veliko poštovanje*”.⁶⁴⁰ U Dalmaciji je još u XIX. stoljeću postojao običaj da žene kod ukopa “*pridaju mercu mnoga poručjenja kako n. p. da pozdravi rodjake svoje te i te, i priatelje na drugi svijet*”.⁶⁴¹

Kult predaka izražen je posebno u patrijarhalnom društvu i označavao je vjeru živih u nastavljanje povezanosti s duhovima svojih pokojnika. Grobni prilozima trebali su olakšati putovanje umrlih u drugi svijet. Kršćanstvo je ovaj kult posvuda potiskivalo.⁶⁴²

I. Mužić⁶⁴³

na Bosna.” (B. Đaković, *Prilozi u grob*. Studia ethnologica, vol. 1, Zagreb, 1989, str. 136-158.)

⁶³⁹ Nikola Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. “Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona.” Sarajevo, 1908, str. 117.

⁶⁴⁰ Ljudevit A. Ivandić, *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. (Disertacija.) Hrvatski Nakladni Zavod *Domovina*. Madrid - Buenos Aires, 1963, str. 87.

⁶⁴¹ Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji*. Zadar, 1846, str. 111.

⁶⁴² K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Nav. dj., str. 272-273.

⁶⁴³ I. Mužić, *Vlasi i starobalkanska prekršćanska simbolika jelena na stećcima*. Starohrvatska prosvjeta. III. serija – svezak 36/2009, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009, str. 315-349. Ova rasprava objavljena u *Starohrvatskoj prosvjeti* u ovom izdanju neznatno je dopunjena. (Autor se više puta navraćao na problematiku Vlaha. Usp. I. Mužić, *O Vlasima*. U: *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*. Split, 1969, str. 265-270.; I. Mužić, *Neromanizirano i romanizirano stanovništvo zvano Vlasi*. U: *Hrvati i autohtonost*. VII. izdanje. Naklada Knjigotisak, Split, 2001, str. 349-360.)

BIBLIOGRAFIJA

CITIRANIH RADOVA

- Aličić, Ahmed S. („dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio“). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008. XXII+316 str.
- Antonijević, Dragoslav. *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine*. U: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*. Zbornik referata međunarodnog simpozijuma, Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, str. 71-83.
- Antonijević, Dragoslav. *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Beograd: SANU, 1982. 194 str., 22 str. s tablama. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut ; knj. 16).
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988. T. 1: 242, 23 str. ; T 2: *Arheološka nalazišta regija 1-13*. 206, 14 str. ; T. 3: *Arheološka nalazišta regija 14-25*. 388 str.
- Babić, Anto. *Društvo srednjovjekovne bosanske države*. II. *Vlasi*. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. I. *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. (ANU BiH Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 17). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, str. 37-47.
- Badurina, Anđelko (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber : Kršćanska sadašnjost : Institut za povijest umjetnosti, 1979. 621 str.
- Bandić, Dušan. *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit, 1991. 366 str.
- Beissel, Steph[an]. *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst, 14 (1901), 9, str. 275-286; 15 (1902), 2, str. 51-62.

- Belošević, Janko. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. Zadar: Arheološki muzej, 2007. 606 str.
- Benac, Alojz. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja : materijali od simpoziumot*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 195-206.
- Benac, Alojz. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija (Sarajevo), n. s., tom 44 (1989), str. 201-208.
- Benac, Alojz. *Olovo*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1951. 77 str., XL tabli + plan VI. (Srednjovekovni nadgrobnii spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 2).
- Benac, Alojz. *Radimlja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1950. 47 str., XL tabli.
- Bešlagić, Šefik. *Kalinovik*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1962. 108 str.
- Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004. 304 str.
- Bešlagić, Šefik. *Popovo*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1966. 170 str. (Srednjovjekovni nadgrobnii spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 8).
- Bešlagić, Šefik. *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982. 638 str.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1967. 115 str.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971. 158 str.
- Biedermann, Hans. *Knaurs Lexikon der Symbole*. München: Droemer Knauer, 1989. 591 str.
- Boguslawski, Eduard. *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Jena: Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, 1904. 135 str.
- Boguslawski, Eduard. *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*. Berlin: Verlag von Hermann Costenoble 1902. VI + 144 str.

- Bošković, Đurđe. *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore (Cetinje), 3/4 (1965), str. 13-21.
- Buconjić, Nikola. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1908. 125 str.
- Bulat, Petar; Čajkanović, Veselin. *Mitološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2007. 165 str.
- Burić, Tonči. *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. *Histria antiqua* (Pula), 14 (2006), str. 225-237.
- Burić, Tonči; Čače, Slobodan; Fadić, Ivo. *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001. 323 str., [7] str. s tablama.
- Buzov, Marija. *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. *Starohrvatska prosvjeta* (Split), ser. III, 21 (1991), str. 55-86.
- Buzov, Snježana. *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori*. *Povijesni prilozi – Hrvatski institut za povijest* (Zagreb), 11(1992), str. 39-60.
- Cambi, Nenad – Heinrich i Ingrid Kusch – Ivan Mužić. *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004. 179 str.
- Cazacu, Matei. *Les Valaques dans les Balkans occidentale (Serbie, Croatie, Albanie, etc)*. U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina; Srejšević, Dragoslav. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Savremena administracija, 1996. XLII, 610 str.
- Challet, Jean. *Bogumili i simbolika stećaka*. *Naše starine : godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), 10 (1965), str. 19-38.
- Chavrak, Zdenko. *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Zagreb: Lovačka knjiga, 1954. 37 str.
- Comsa, Maria. *Romanen-Walachen-Rumänen*. U: *Welt der Slawen* / hrsg. von Joachim Herrmann. München: Verlag C. H. Beck, 1986, str. 128-142.

- Czarnecki, Tomasz. *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. Studia Germanica Gedanensia (Gdańsk), 11 (2003), str. 5-25.
- Ćorović, Vladimir. *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*. Naše starine : godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 3(1956), str. 127-147.
- Ćurčić, Vejsil. *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak : hrvatski narodni kalendar (Sarajevo), 1937(1936), str. 81-100.
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Sv. 1: *Listine godina 743-1100* / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967. 285 str.
- Dobrescu, Valerian. *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992. str. 618-632.
- Dopuđa, Jelena. *Narodne igre u vezi sa smrti : (Primjeri iz Bosne i Hercegovine)*. U: *Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Zagreb, 1966, str. 360-374.
- Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1987. 281 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; 30).
- Dragojlović, Dragoljub. *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. 418 str.
- Draškić, Miroslav. *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. U: *Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1970, str. 87-104.
- Džaja, Miroslav. *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci - Kupres, 1970. 547 str.
- Đaković, Branko. *Prilozi u grob*. Studia ethnologica (Zagreb), 1(1989), str. 136-158.

- Efremovska, Ljudmila; Schmidt, Horst; Hans, Georg; Đorđević, Dobri-voje; Dadić Nikoloska, Elizabeta. *Genetska struktura dweju vlaških populacija iz R. Makedonije*. Glasnik Antropološkog društva Srbije (Novi Sad), vol. 43 za god. 2008, str. 94-99.
- Evers, Dietrich. *Felsbilder - Botschaften der Vorzeit*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verl., 1991. 200 str.
- Ferjančić, Božidar (obradio). *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom 2. Beograd: Naučno delo, 1959. XII, 98 str. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka; knj. 323. Vizantološki institut; knj. 7).
- Filipović, Milenko S. *Trački konjanik*. Beograd: Prosveta, 1986. 353 str.
- Gacović, Slavoljub. *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića*. Bor: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine - Bor, 2008. 247 str.
- Gashi, Skender. *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike*. U: Onomastica jugoslavica : JAZU, Razred za filologiju, knj. 10, Zagreb, 1982, str. 47-59.
- Gavela, Branko. *Iz dubine vekova*. Zagreb: Tehnička knjiga, 1977. 328 str.
- Gavela, Branko. *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Beograd: Nolit, 1978. 225 str.
- Giadrini, Flavia. *Morlacchi e „morlacchismo“*. (Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987. 125 str.
- Gura, Aleksandar. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo : Logos : Aleksandrija, 2005. 645 str.
- Gušić, Branimir. *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum?* Balcanica, IV, SANU, Beograd, 1973, str. 453-464.
- H.[Hadžijahić], M.[Muhamed]; H. H. S. *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto*. Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva (Sarajevo), 42 (1979), 5, str. 473-490.
- Hrabak, Bogumil. *Diskusija. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973.)*. Radovi - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka (Sarajevo), knj. 73(22) (1983), str. 149-152.

- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: VI. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str.
- Hrabak, Bogumil. *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), n. s., 8 (1953), str. 29-39.
- Hrabak, Bogumil. *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. U: *Benkovački kraj kroz vjekove*. 2. Zadar: Narodni list, 1988, str. 107-258.
- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: VI. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str. ; Knj. 3. Beograd: Arhivar, 2004. 404 str. ; Knj. 4. Beograd: Arhivar, 2008. 415 str. ; Knj. 5. Beograd: Arhivar, 2008. 457 str. ; Knj. 6. Beograd: Arhivar, 2009. 427 str.
- Istorija Crne Gore*. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka* / autori Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967. XIII, 508 str.
- Ivandić, Ljudevit A. *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. Madrid; Buenos Aires: Hrvatski nakladni zavod Domovina, 1963. 119 str.
- Janković, Đorđe. *Srpske gromile*. Beograd: Sveslovenski savez : Književna reč, 1998. 174 str.
- Jireček, Konstantin. *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. U: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. I. Beograd: Naučno delo, 1959, str. 193-204.
- Kaer, Petar. *O stećcima*. Starohrvatska prosvjeta (Knin), 4 (1898), 3-4, str. 135-139.
- Kählig, Eduard von. *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Hercegovina*. Graz: Leykam, 1895. 24 str. P. o.: *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik* ; 17 (1895), 6/7.
- Kaser, Karl. *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden : Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau, 1992. 462 str.
- Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972. XII, 386 str.
- Koroljuk, V. D. *Termin „Vološkaja zemlja“ v ranesrednevekovnih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, Nauka, 1979, str. 5-17.

- Kos, Milko. *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*. Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana. God. 20, 1939. 226-235 str.
- Kulišić, Špiro. *O etnogenezi Crnogoraca*. Titograd: Pobjeda, 1980. 101 str.
- Kulišić, Špiro. *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 5(3) (1967), 233-241 str.
- Kulišić, Špiro; Petrović, Petar Ž.; Pantelić, Nikola. *Srpski mitološki rečnik*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Etnografski Institut SANU : Interprint, 1998. XX, 485 str.
- Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast* / Alojz Benac et al. 2. izd. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1984. 588 str.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Beograd: Čigoja štampa, 2001. 62 str.
- Lexikon der christlichen Antike* / hrsg. von Johannes B. Bauer und Manfred Hutter unter Mitarb. von Anneliese Felber. Stuttgart: Kröner, 1999. XXXI, 387 str.
- Lindner, Kurt. *Die Jagd im frühen Mittelalter*. Berlin: Walter Gruyter, 1940. IX, 477 str.
- Litavrin, G. G. *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv*. U: Litavrin, G. G. *Vizantija i slavjane*. Sankt-Peterburg: Aleteja, 2001. 607 str.
- Laszowski, Emilij. *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, sv. XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219-221.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943. 292 str.
- Lopašić, Radoslav. *Hrvatski urbari*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894. VIII, 484 str. (Monumenta historico-iridica Slavorum Meridionalium; vol. 5).
- Lovrenović, Dubravko. *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – „gradovi mrtvih“*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 140-195.

- Lovrenović, Dubravko. *Stećci*. Sarajevo: Rabic, 2009. 332 str.
- Lozo, Marijan. *Dva stećka iz Ciste*. Imotska krajina (Imotski), 16 (1985), br. 342/343 (od 1. IV.), str. 8.
- Lucić, Ivan. *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. Sv. 2. Split: Čakavski sabor, 1979, str. 723-1220.
- Lucio, Giovanni. *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*. Edizioni Lint, Trieste, 1983. VIII+703 str.
- Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji*. Zadar, 1846. 115 str.
- MacBain, Alexander. *Keltska mitologija i religija*. Beograd: Zajednica književnih klubova Srbije, 1989. 144 str.
- Madijev, Miha. *Historija*. U: *Legende i kronik*. Split: Književni krug, 1977, str. 151-184.
- Maletić, Ana. *Povijest plesa starih civilizacija*. Zagreb: MH, 2002. 276 str.
- Mandić, Dominik. *Postanak Vlaha : nova povjesna istraživanja*. U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti / Dominik Mandić*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963, str. 515-575.
- Mandić, Dominik. *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Hrvatska revija (Paris), 16 (1966), sv. 2/4(62/64), str. 237-246.
- Marinov, V. *Raseljenje pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrvo i za jego predjelami*. U: *Slavjano-vološke svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 162-177.
- Marjanović, Damir; Primorac, Dragan; Hadžiselimović, Rifat. *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej HAS-a, 2008, str. 105-119.
- Marjanović, Miloš. *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim vjervanjima i običajima*. Etno-kulturološki zbornik, knj. III, Svrljig, 1977, str. 109-115.
- Matković, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad JAZU (Zagreb), 56 (1881), str. 141-232.
- Michel, Paul. *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispiel des Zür-*

cher Großmünsterkreuzgangs. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979. 173 str.+VII tabli.

Mikić, Živko. *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora - Stećci kod Mostara*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 17(15) (1978), 223-280 + X str.

Mikić, Živko. *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 23(21) (1985), str. 55-68.

Miletić, Nada. *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića*. U: *Zemlje Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi, knj. V. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 7. Banja Luka - Srpsko Sarajevo, 2003, str. 455-481.

Miletić, Nada. *Stećak*. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. T. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988, str. 167.

Miletić, Nada. *Stećci – arheološki i likovni aspekt*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja : materijali od simpoziumot*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 233-240.

Milićević Bradač, Marina. *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 7-41.

Mirdita, Zef. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009. 350 str.

Mirdita, Zef. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004. 562 str.

Mittelalterlichen Grabmäler aus Bosnien : Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. Sept. bis 5. Nov. 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz / mit Beitr. von Nada Miletić (Text) u. Olaf Höckmann (Bibliographie). (Katalog izložbe). Mainz: Verl. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums; Bonn: Habelt in Komm, 1967. VIII, 39 str., 8 tabli.

- Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999. 211 str.
- Molsdorf, Wilhelm. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. 2. dopunjeno izd. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1984. XV, 294 str. + XI tabli.
- Mužić, Ivan (priredio). *Hrvatska kronika : 547.-1089*. 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002. 260 str.
- Mužić, Ivan. *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. VII. izdanje. Split: Knjigotisak, 2001. 582 str.
- Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008. 183 str.
- Mužić, Ivan. *Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu*. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 35, Split, 2008, str. 19-41.
- Naumov, E. P. *K voprosu o značeniji termina „Vlahija“ v hronike tak nazivaemogo Ansberta*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, 1979, str. 191-203.
- Nikolić, Danica. *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa antika (Skopje), 9 (1959), str. 271-283.
- Novak, Marija. *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2007. 361 str.
- Olujić, Boris. *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 63-83.
- Ostojić, Ivan. *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: VI. naklada, 1980. 197 str. ; II. *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu*. Krapina: VI. naklada, 1982. 94 str.
- Ostojić, Ivan. *Vlasi u Hrvatskoj*. Krapina: VI. naklada, 1974. 204 str.
- Palavestra, Vlajko. *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. Glasnik zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, n. s. 20/21 (1965/1966), str. 5-86.
- Petricioli, Ivo. *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora (Zadar), 8 (1975), str. 111-117.

- Petricioli, Ivo. *Umjetnička baština Zadra*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005. 322 str.
- Petričević, I.[Ivan]. *Iz lovrečke prošlosti*. U: *Lovrečki libar*. Zagreb: Društvo Lovrećana u Zagrebu, 1999, str. 12-35.
- Petričević, Ivan. *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine*. Imotski zbornik (Imotski), 3 (1995), str. 135-168.
- Petrinec, Maja. *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 246-263.
- Pilar, Ivo. *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju*. *Pilar* (Zagreb), 2 (2007), 1(3), str. 91-151.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Sv. 5: *Željezno doba* / glavni urednik Alojz Benac. Sarajevo: Svjetlost : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 1006 str.+LXXXVIII tabli.
- Prijatelj, Kruno. *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*. Starohrvatska prosvjeta (Zagreb), III. serija, sv. 3 (1954), str. 65-91.
- Putanec, Valentin. *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u I. st. naše ere*. Zagreb: Vlastita naklada, 1992. 16 str.
- Raunig, Branka. *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. 301 str.
- Renner, Heinrich. *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. 2. Aufl. Berlin: Dietrich Reimer, 1897. XVI+ 567 str.
- Rungg, Josef. *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1963. 207 str.
- Sachs, Hannelore; Badstübner, Ernst; Neumann, Helga. *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst*. Hanau: Dausien, [1983]. 384 str.
- Schmidt, Heinrich; Schmidt, Margarethe. *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst*. München: Beck, 1982. 337 str.
- Seel, Otto. *Der Physiologus*. Zürich ; München: Artemis, 1983. 103 str.
- Sergejevski, Dimitrije. *Iz problematike ilirske umjetnosti*. Godišnjak - Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 3(1) (1965), str. 119-143.

- Servier, Jean. *L'uomo e l'invisibile*. Milano: Rusconi, 1973. 497 str.
- Skarić, Vladislav. *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), XXX/1918, str. 219-265.
- Skok, Petar. *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split, 1934. 141 str.
- Skok, Petar. *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta, n. s., sv. 1 (1927), br. 1-2, str. 60-76.
- Soloviev, Alexander V. *Bogomilentum und Bogomilengräber in den süd-slawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. München: Südosteuropa-Verl.-Ges., 1959, str. 173-198.
- Solovjev, Aleksandar. *Simbolika srednjovekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 8 (1956), str. 5-67.
- Spaho, Fehim Dž. - Ahmed S. Aličić (obradili). *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2007. XXII+470 str.
- Sparavalo, Ljubo. *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*. Tribunia (Trebinje), 5 (1979), str. 53-137.
- Srejović, D.[Dragoslav]. *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, 18 (1955), str. 231-237.
- Stipčević, Aleksandar. *Iliri*. Zagreb: Školska knjiga, 1974. 246 str.
- Stipčević, Aleksandar. *Kulni simboli kod Ilira*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 204 str., XXXVI tabli.
- Strausz, Adolf. *Bosnien : Land und Leute : historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. Bd. 1. Wien: Gerold, 1882. XII, 340 str. ; Bd. 2. Wien: Gerold, 1884. IX, 328 str.
- Szabo, Gjuro. *Starosjeditelji i Hrvati*. Split: Laus-Kupola, 2002. 168 str.
- Šegvić, Kerubin. *Oko rođenja Hrvatske Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi*. Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928., Zagreb, 1928, str. 207-226.
- Škobalj, Ante. *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970. VIII+683 str.
- Štimac, Zrinka. *Die bosnische Kirche : Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004. 139 str.

- Testini, Pasquale. *Archeologia cristiana*. Bari: Edipuglia, 1980. 840 str.
- Testini, Pasquale. *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleo-cristiana*. U: *L' uomo di fronte al mondo animale nell' alto Medioevo / Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo*. Spoleto: presso la sede del Centro, 1985. str. 1107-1168 + XLIV table.
- Tomasović, Marinko. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str.120-129.
- Toynbee, J.[Jocelyn] M. C. *Tierwelt der Antike*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1973. XV+489 str.
- Trpkoski–Trpku, Vangel J. *Vlasite na Balkanot*. Skopje: Zdrúženie prijatelji na Vlasite od rodniot kraj, 1986. 159 str.
- Truhelka, Ćiro. *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba: vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-Herc. zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1914. 167 str. + [9] listova s tablama.
- Truhelka, Ćiro. *Studije o podrijetlu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941. 136 str.
- Tsioli, Soy-Maria. *Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*. Dissertation. Kiel, 1977. 132 str.
- Urech, Edouard. *Lexikon christlicher Symbole*. Konstanz: Christliche Verlagsanstalt, 1985. 256 str.
- Vego, Marko. *Ljubuški*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1954. 49 str.+XLIV table.
- Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. 184 str.
- Vego, Marko. *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled (Sarajevo), 64 (1974), 4, str. 409-412.
- Vukčević, Nikola. *Etimologija pojma "Vlah" i njegova razna značenja*. U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU, 1981. 315-342 str.

- Weigand, Gustav. *Die Aromunen*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1895. Band I, XII+334 str. (Elibron Classics, Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006.)
- Wenzel, Marian. *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. 312 str.
- Wenzel, Marian. *Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why*. Süddost-Forschungen (München), 21 (1962), str. 103-143.
- Wenzel, Marian; Kojić, Ljubinka. *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-Ugarska i nauka o „bogumilskim“ stećcima*. Starinar (Beograd), n. s., knj. 31 (1980). 203-212 str.
- Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965. 459 str.
- Wild, Georg. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Teil I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970. XIII+236 str. + 31 tabla.
- Zečević, Slobodan. *Igre našeg posmrtnog rituala*. U: *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom, 1964*. Zagreb, 1966, str. 376-383.
- Zečević, Slobodan. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: “Vuk Karadžić” : Etnografski muzej, 1982. 125 str.
- Zečević, Slobodan. *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo – Folklor (Beograd), 9/10 (1964), str. 702-710.
- Zore, Luko. *Bosanski grobovi*. U: *Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1880-81*. U Dubrovniku, tiskom Dragutina Pretnera, 1881, str. 3-20.

KRATICE

AHID	Anali Historijskog instituta u Dubrovniku
AMZ	Arheološki muzej u Zadru
AN	Akademija nauka
ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
BI	Balkanološki institut
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja
EI SANU	Etnografski institut SANU
FFS	Filozofski fakultet u Skoplju
GID BiH	Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine
GVIS	Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
GZZZSK	Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine
HA	Histria Antiqua
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HIP	Hrvatski institut za povijest
HPI	Hrvatski povijesni institut
HPIR	Hrvatski povijesni institut u Rimu
HR	Hrvatska revija
HSN	Hrvatska sveučilišna naklada
IDZ IP	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
IEF	Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu
IPU	Institut za povijest umjetnosti.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
KS	Kršćanska sadašnjost.
MANU	Makedonska akademija na naukite i umetnostite

MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
ND BiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine
NS	nova serija
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
RZZSK	Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija
SKZ	Srpska književna zadruga
SN	Sveučilišna naklada
SHP	Starohrvatska prosvjeta
SSSR	Savez sovjetskih socijalističkih republika
ZHPFF	Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
ZM	Zemaljski muzej
ZZSK	Zavod za zaštitu spomenika kulture
ZZSK BiH	Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine